

A civil társadalom eszméje a romániai nyilvánosságban 1990 után

1. Bevezető

A civil társadalom gondolatának felbukkanása Közép- és Kelet-Európában

A romániai nyilvánosságban a civil társadalomról megjelenő gondolkodás nem választható el mindazoktól a töprengésektől és tevékenységektől, amelyekkel e fogalom kapcsán az utóbbi több mint két évtized Közép- és Kelet-Európájában találkozhattunk. Írásunknak nem célja a civil vagy polgári társadalom fogalmának részletes, John Locke-ig és a skót, francia, német felvilágosodás filozófusaiig visszanyúló elemzése,¹¹ de ahhoz, hogy az elmúlt évtized romániai sajtójának a civil társadalom tematikája szempontjából való elemzése érthetőbb legyen, szükséges e fogalom „mögöttes” dimenzióit feltárunk, különös tekintettel a fogalom elmúlt húsz évben tapasztalt viszontagságaira.

Abban ma minden elemző egyetért, hogy a 80-as évek végén, 90-es évek elején a civil társadalom fogalma valóságos reneszánszát élte, újjászületve újrafelfedezték, és az államszocializmus leépítése, felszámolása érdekében folytatott harc lobogójává tették. Kérdés azonban, hogy a civil társadalom szószólói és jelen teoretikusai egy és ugyanazon értelemben használták-e/használgák-e a fogalmat. A válasz sejtetően nem, ugyanis – ahogy például Seligman is figyelmeztet – a fogalom eszmetörténeti útja során is újabb és újabb tartalmakkal telítődött. A tizenyolcadik században a társadalmi kölcsönösség szféráját, a tizenkilencedik században az állami szférán

¹¹ A civil társadalom ilyen irányú elemzéséhez lásd Adam B. Seligman A civil társadalom eszméje c. munkájának első három fejezetét.

kívüli dimenziót jelölte, míg a huszadik században egyfajta „aszimptotikus” utat járt be: a nyugati és észak-amerikai politikaelméleti gondolkodók mellőzték, a baloldali értelmiségi körök pedig állandóan napirenden tartották értelmezését. A fogalom azonban a kelet-európai változások és a kommunista típusú állami berendezkedések szétesése nyomán vált nemcsak politikai szlogené, hanem tudományos, szakmai elemzések tárgyává is (Seligman, 1997).

Noha a civil társadalom az elmúlt több mint két és fél évszázadban újabb és újabb értelmezésekkel bővült, lényege alapvetően nem változott. Megkockáztatható, hogy bármilyen új kontextusba is helyezik, létjogosultságát mindig a köz- és a magánszféra dichotóm szétválasztása implikálja. E dialektikus dichotóm életszférák megléte nélkül civil társadalom nem létezhet. A közép- és kelet-európai országokban is – többek között – azért válhatott a civil társadalom eszméje politikai és mozgalmászervező erővé, mert az elnyomó, totális ellenőrzésre törekvő állami berendezkedések a magánszféra felszámolását is végre akarták hajtani. Ha nem létezik a magán és a köz jogilag biztosított és gyakorlatban megvalósuló szétválasztása, akkor nemcsak civil társadalomról, hanem nyilvánosságról sem beszélhetünk. A kelet-európai értelmiség hetvenes, nyolcvanas években történő szerveződése éppen a nyilvánosság intézményeinek megteremtését, a (magán és közéleti) felelősségteljes ember elismerését szorgalmazták. Ahogy Havel fogalmazott, az ember titka saját felelősségében rejlik (Havel, 1988:65). Ehhez természetesen hozzátartozott az emberi jogok betartása, a kisebbségek és különbözőségek elismerése, a környezetvédelem, az alternatív magatartások létjogosultsága, és bármilyen uniformizáló szándék zsigeri elutasítása. Nem véletlen, hogy az 1990 utáni időszak elemzői is, mint például Arató András, a civil társadalom értelmezésében külön kihangsúlyozzák a nyilvánosság szerepét: „a modern civil társadalom a gazdaság és az állam közötti társadalmi interakció szférájaként értelmezendő; ez a szféra mindenképp a nyilvánosságból és a különböző szabad társulásokból tevődik össze” (Arató, 1999:54). A magánjog biztosította szabad társulásoknak azonban nem a hatalom megszerzése, hanem annak befolyásolása,

korlátozása a célja. Ezt az egykori disszidensek is felismerték, amikor a civil társadalom újraépítésének erőszakmentességét hangsúlyozták. Igaz, az erőszakmentesség nyolcvanas évekbeli hangsúlyozása első sorban az elnyomásra épülő kommunista rendszerek racionális felmérésén alapult, nevezetesen azon a belátáson, hogy az erőszakra épülő, és óriási erőfölénnyel rendelkező rendszert képtelenség erőszakos módon megváltoztatni. Mivel „nekünk (értsd: a civil társadalom képviselőinek) nincsenek tankjaink” (Michnik, 1985:28), célszerű az erőszakmentesség morális pozíciójára helyezkedve a dialógust követelni.

A csehszlovákiai Charta 77, a lengyelországi KOR és a Szolidaritás mozgalma, a magyarországi szamizdat kiadványok, a különböző kollégiumok, repülő egyetemek, klubok, az autoritáriánus, hierarchikus társadalmi berendezkedés felszámolását célozták, működtetőinek stratégiája pedig az volt, hogy oly módon kell viselkedni, mintha már rendelkeznének a gyülekezés, társulás, a kommunikáció jogával, és ez a magatartás a későbbiekben ezeknek a jogoknak a tényleges intézményesülését mozdítja elő (Arató, 1999). Ebből a stratégiából három megállapítás következik. Egyrészt sejteti azt, hogy a civil társadalom fogalma Kelet-Európában nagyon gyakran a demokrácia szinonímája, másrészt a civil társadalom magatartásban való megmutatkozása a Bellah által (Amerikára vonatkoztatva) leírt „civil vallás”, avagy a dahrendorfi értelemben vett „civil kultúra” (Dahrendorf, 1990) fontosságát emeli ki, harmadsorban pedig újra az egyén felelősségét emeli ki a rendszer „felelőtlenségével” szemben.

A civil társadalom tehát a felelős individuumok társulási szabadságát és képességét, a spontán, alulról induló, nem-kormányzati kezdeményezéseket (Tismăneanu, 1997), továbbá a személyiséghez, a kommunikációhoz való jogokat (Arató, 1999) foglalja magába. Ahhoz, hogy mindez megvalósuljon, szükséges az emberek közötti, valamint az intézményekbe vetett bizalom. Giddens szerint a bizalom áthidalja a tér-idő komplexumot és ezáltal megszünteti azt az egzisztenciális szorongást, amely a társadalmi interakciók egyre absztraktabbá válása által elviselhetetlen gyötrelmeket és viselkedészavarokat okozhat (Giddens, 1990). A biza-

lom megléte azért is lényeges, mert elvezet a civil társadalom csírájában rejtőző udvariasság (civility) fontosságához.

Látható tehát, hogy a nyolcvanas években a civil társadalom a zsarnokoskodó állam ellen tételeződő demokratizmust, a politika újrafelfedezését (Tismăneanu), ám antipolitikát is (Konrád) jelölt, a hatalom befolyásolását és korlátozását jelentette az „igazságban élés” (Havel) megvalósítása érdekében. A kilencvenes években azonban a fogalom egyre inkább veszített mobilizáló jellegéből, és átadta helyét az NGO-knak, a nem-kormányzati szervezeteknek. Ezzel párhuzamosan pedig egyre gyakrabban már csak civil szféráról, civil szervezetekről, non-profit szektorról kezdenek beszélni. Ez a metamorfózis azonban több volt, mint egyszerű névváltoztatás: az „új szervezetek (NGO-k) sikere legalább annyira függ professzionalizmusuktól, költségvetésük sikeres kezelésétől, propagandatevékenységüktől, a támogatásszerzéstől stb., mint közéleti, vagy társadalmi vonzerejüktől” (Kaldor, 1998:126).

A civil társadalom ezen intézményi szintjének megjelenése azonban korántsem jelentheti azt, hogy ezáltal megoldódott volna a társadalmi részvétel, az önszerveződés problémaköre. Noha a közép- és kelet-európai országokban a kilencvenes évek legelején a pluralista demokratikus rendszerekre való áttérés lehetővé tette a civil szféra intézményi, szervezeti kibontakozását, ezt a folyamatot elemzők gyakran csak mint „statisztikailag erős civil társadalom” említik: „a szervezetek számának megnövekedése (...) nem jelenti szükségzerűen sem a civil társadalom részvételi arányának megnövekedését érdemi döntésekben, sem azt, hogy ugyanilyen arányban erősödött volna a politikai döntésmechanismusok civil társadalmi kontrollja vagy befolyásolhatósága” (Miszlivetz-Jensen, 1998:143). A civil szervezetek megjelenését gyakran a politikai szféra gerjeszti szavazóbázisának növelése érdekében, de találni olyan látszat-szervezeteket is, amelyeknek létrejötte nem föltétlenül társadalmilag hasznos tevékenységeket folytat.¹²

12 Ezért nem könnyű különbséget tenni a valódi, a kvázi és az ál-NGO-k között. A szakirodalomban egyre inkább elterjednek az NGO-k ilyen irányú csoportosítására kialakult ironikus rövidítések. Például: kvázi (quasi) NGO: QUANGO, donorok

A kilencvenes években létrejött civil szervezeteknek rá kellett jönniük, hogy nagyon gyakran pusztán létezésük is csak állami forrásokra támaszkodva megkérdőjeleződik, így célszerűnek látszott nemzetközi források felkutatása is. Ez a beállítódás felerősítette a civil szféra nemzetközivé válását, és tudatosította azt is, hogy a globalizálódó világban azok lehetnek életképesek, akik nemcsak a helyi, országos, hanem a nemzetközi pénzügyi csatornákat is ismerik. Az így kialakult transznacionális civil társadalmat, Mary Kaldor szerint, a globális/helyi választóvonalat átszelő politikai tervezetnek tekinthetjük. E nemzetek fölötti civil társadalom fontossága egyre inkább felerősödött a kilencvenes évek fontosabb politikai történései során (dél-szláv háborúk, Európai Unió kibővítésének szándéka), és mint politikai tervezetnek, egyaránt mondanivalóval kell rendelkeznie az autonóm és a hatalomhordozó egyének számára. „A független gondolkodású individuumok számára a fogalomban benne foglaltatik, hogy a helyi tevékenységeknek és kampányoknak összeköttetésben kell állniuk a határokon átnyúló támogatói hálózattal, valamint, hogy bejáratosnak kell lenniük egy sor intézményhez. A hatalom birtokosai szempontjából a fogalom tartalmazza a valódi segítségnyújtás biztosításának felelősségét (és önérdékét) azok számára, akik küzdenek a polgári értékek helyi életben tartásáért.” (Kaldor, 1997).

Kaldor kissé programatikus transznacionális civil társadalom fogalma talán feloldhatja azt a Közép-Európában gyakran tapasztalt ellentétet is, amely a civil társadalom eszméje és a nemzeti identitáshoz való ragaszkodás között húzódik: „a nemzeti identitás és hovatartozás jelentőségének konzerválódása megakadályozza, hogy kialakítsuk a polgári létezésnek és a nemzetállam ügyeiben való részvételnek azt a modelljét, mely a liberális-individualista ideológia elvei jegyében fogant” (Seligman, 1997:160). Seligman eme meglátása talán túlságosan is határozottnak látszik, mögötte azonban az áll, hogy mindaddig, amíg a régió országaiban nem alakul ki az autonóm

---

irányította NGO: DONGO, pénz (money) orientált NGO: MONGO, maffia vezette NGO: MANGO, hamis (fake) NGO: FANGO, stb. (Ld. a már idézett Míszlivetz–Jensen tanulmányt)

magánemberre jellemző polgári magatartás, addig nem lehet civil társadalomról beszélni. Közép- és Kelet-Európa történelme folyton azt igazolta, hogy a nemzeti kötődésekhez való állandó ragaszkodás nem tette lehetővé a nyugati típusú berendezkedések megvalósítását.

Azért tartottuk szükségesnek, mégha vázlatosan is, ismertetni a civil társadalomról szóló fejtegetéseket, hogy a továbbiakban érezhetőbb legyen e témakörrel Romániában megjelent gondolatmenetek sajátossága. A nemzetközi szakirodalom e nagyon rövid bemutatása egyféléképpen viszonyítási pontként szolgál az alábbiakban, és segíteni fog az ettől eltérő, a romániai civil társadalom diskurzusának *differentia specifica*-ját beazonosítani.

2. A civil társadalom eszméje a romániai sajtóban

Tanulmányunk nem a romániai civil társadalom jelen helyzetéről szól, hanem arról, hogy a civil társadalom gondolata, eszméje hogyan jelent meg a romániai sajtóban az 1989 decemberi események után. Kérdésünk nem az, hogy milyen esélye van a civil társadalom kibontakozásának Romániában, hanem az, hogy a civil társadalom fogalma, diskurzusba kerülése milyen problémákat, tematikákat vetett fel a romániai sajtó egy körülhatárolható szeletében, pontosabban a román és magyar nyelvű, jobbra szociológiai, politológiai írásokat közlő folyóiratokban. Nyilván e diskurzus végigkövetése szükségszerűen kitér arra, hogy milyen a kilencvenes évek Romániájának civil társadalma, melyek kibontakozásának esélyei, lehetőségei, azonban az empiria ezúttal csak annyiban érdekel, amennyiben a diskurzus valóságteremtő aktusa részeként jelenik meg.

Azt előljáróban mindenképp el kell fogadnunk, hogy a civil társadalom eszméjének nyilvánosságban való jelenléte mintegy megelőlegezi a civil szféra tényleges létrejöttét. A nyilvánosság ezen tematikus vizsgálata arra szolgál, hogy „bemérjük” a kialakulóban lévő civil társadalom mögött meghúzódó érvrendszereket (itt fontos a többes szám használata, hiszen a civil társadalom gondolatisága csírájában hordozza a pluralizmust). Ezzel azonban nem azt állítot-

tuk, hogy a formálódó civil társadalom az eszmék operacionalizálásának egyenes következménye, hiszen a céltételezett értékek nem intézményesülhetnek a mindennapi világ területéről érkező perturbációk figyelmen kívül hagyása nélkül. A valóság ellenálló közegének dimenzióit a szélesebb társadalmi környezet, illetve a létező mentalitások táplálják. Másképp szólva, az értelmiségi diskurzus nem intézményesülhet akadálytalanul, sőt, mégha bizonyos civil társadalmi értékek tényleges intézményes formát is öltenek, ez nem jelenti azt, hogy a létrehozott konstruktum egyértelműen azt a funkciót tölti be, amiért létrejött. Ahogy tanulmányunk bevezetőjében is már jeleztük, a kilencevenes évek közepe óta gyakran elhangzik az az állítás, miszerint nem minden civil szervezet az, aminek látszik (ld. az előző lábjegyzetet).

Tanulmányunk tehát elsősorban sajtóvizsgálat eredménye. Ez a vizsgálat kiterjedt néhány román és magyar nyelvű lap a civil társadalom valamilyen formáját taglaló tanulmányainak, cikkeinek elemzésére, a különböző nyelveken megjelenő írások összevetésére.¹³ Központi kérdésünk az, hogy a különböző nyelven, ám egy országban megjelenő, ugyanazon problematikával foglalkozó írások milyen szakirodalmi forrásokból merítenek, a két különböző nyelvű sajtó között milyen átjárások, fogalmi korespondenciák tapasztalhatók? Röviden: ha a nyilvánosság résztvevői civil társadalomról beszélnek, vajon ugyanarra a fogalomkörre, jelenségegyüttesre alapozva fogalmazzák-e meg állításaikat. Divatos kifejezéssel élve: létezik-e etnikai vagy más természetű „törésvonal” a civil társadalom romániai diskurzusában?

A civil társadalomról való beszédet már önmagában is saját intézményesülésének tekinthetjük, ezen túlmenően pedig azt is megállapíthatjuk, hogy e diskurzust éltető fórumok Romániában jórészt az 1989 decemberi fordulat után jöttek létre. Ez főképp a román nyelvű sajtóra érvényes, hiszen a vizsgálatunkba bevett orgánumok kivétel nélkül 1990 januárjától léteznek. A magyar nyelvű fórumok jórésze

¹³ Román nyelvű lapok Sfera Politicii, Revista de cercetări sociale, Polis, Sociologia Românească, 22; magyar nyelvű folyóiratok: A II-ét, Korunk, Európai Idő, Átmenetek)

(nevezetesen A Hét és a Korunk) a diktatúra éveiben is létezett, itt tehát a korábbi „szürke” nyilvánosság formális keretekben való megmutatkozását állapíthatjuk meg. E rövid összehasonlításból két következtetést vonhatunk le. Egyrészt nyilvánvaló, hogy a román nyelvű sajtónyilvánosság 1990-től kezdődően strukturálisan dinamikusabban újhódott meg, mint a magyar nyelvű (szak)sajtó. Másrészt a jelzett különbség azt is jelentheti, hogy a magyar nyelvű nyilvánosságban a korábbi informális és formális nyilvánosság közötti távolság talán nem volt olyan nagy, hogy a románhoz mérhető strukturális boom-ot eredményezzen. Ezt magyarázza az is, hogy a magyar sajtóban már 1990-ben kibontakozott egyfajta vita a civil társadalomról, e vita gyökerei pedig 1986-ra visszavezethetők.¹⁴

2.1. A civil társadalom gondolatvilága a magyar nyelvű sajtóban

1990-től kezdve a romániai magyar sajtóba három irányból „folyt be” a civil társadalom gondolatvilága: az egyiket autochton dimenzióknak nevezhetjük, a másodikat a közép-európaiság magyarországi csatornájának, a harmadik pedig román nyelvű importként értelmezhető.

Az autochton dimenzióknak nevezett csatornát jobbra a csíkszeredai KAM képviseli. Az 1990-ben megjelent Átmenetek (egyébként csak két lapszámot megért) folyóirat 1-es számában Biró A. Zoltán Intézmény – képviselő – civil társadalom címmel közölt tanulmányt, majd ehhez hozzászólt néhány ismert romániai magyar társadalomtudós. Az írásban nem találunk határozott definíciót a civil társadalomra vonatkozóan, a fogalmat inkább deskriptív módon, tényszerűen használja a szerző. Alapállítása az, hogy a Ceaușescu-féle diktatúra (legalábbis a Székelyföldön) nem a civil társadalom szétrombolásá-

¹⁴ 1986-ban jelent meg Biró Zoltán, Gagy József és Péntek János szerkesztésében a Népi hagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklórizmus köréből c. kötet, amelyben éles hangú kritikát olvashatunk a népi, hagyományos kultúra újateremtésére irányuló értelmiségi törekvéseknek címezve. Központi kérdésként az merült fel, hogy a társadalmi valóság megismerése szempontjából a folklóriztika avagy az antropológia a járhatóbb út?

hoz, hanem éppen ellenkezőleg, annak megerősödéséhez vezetett. Az értelmiség talán izolálódott, de a szerző által „lent”-nek nevezett világban valójában az emberi kapcsolatok, a kapcsolathálók megszilárdulását lehetett észrevenni. A lenti társadalom mintha stabilizálódott volna, a 89-es fordulat után megjelenő képviseleti szervezet azonban éppen ennek a stabilizálódási folyamatnak vetett véget, ugyanis az értelmiség saját egységes nép-képét vetítette ki, erőszakolta rá magára a népre. E folyamat, ahogy az egyik hozzászóló (D. Lőrincz József) tovább kifejtette „nem azt jelentette, hogy a közösség delegálta az értelmiségit, hogy a hatalom színe előtt képviselje, hanem pont fordítva: a hatalom delegálta őt, az értelmiségit, hogy érdekeit közvetítse a nép fele”.

Összevetve ezt a gondolatmenetet a civil társadalomra vonatkozó, korábbiakban röviden ismertetett szakirodalmmal, azt mondhatjuk, hogy a civil társadalomnak ez a felfogása inkább negatív, védekező jellegű. Az igaz, hogy ebben a tanulmányban a civil társadalom léte összefügg valamilyen önszerveződéssel, de az önszerveződés a hatalom, a „fent” hiányában, „távollétében” indult be. A kommunista hatalom már nem tudott reális jövőképeket felmutatni, ezért a mindennapi emberek egymásra találtak. Azonban látni kell, hogy ez az egymásra találás inkább kényszer jellegű volt, és nem valamilyen, a hatalom befolyásolására irányuló szerveződés, vagy netán mozgalom része. Ezek a kisközösségek az egyének mindennapi gondjait enyhítették, de ezen gondok jó részét maga a hatalom idézte elő, ezért a „fent” világa talán nem is állt olyan messze. Ugyancsak vitatható az az állítás is, hogy 1990 elején e civil társadalmi szerű rejtett kapcsolatok csak az érdekképviseleti szervezet megjelenése miatt bomlottak volna föl. Az érdekképviseleti szervezet szimbolikus politizálása elősegítette e kisközösségek koherenciájának gyengülését (hiszen olyan értékeket propagált, amelyek távol estek a mindennapiság tényleges dimenziójától), azonban ehhez mindenképp nagy mértékbe hozzájárult az elhúzódó gazdasági átmenet is.

Mint látható, a civil társadalom fogalmi tisztázásának igénye ebben a vitában még nem merült fel különösebb hangsúllyal. Ez az

igény kissé később azonban már megjelent a magyar nyelvű lapokban. A Hét 1990/26-os számában Magyarai Nándor László Civil társadalom: utópia vagy realitás? címmel jelentetett meg vitaindító tanulmányt. Ebben a tanulmányban már beazonosíthatjuk a romániai magyar sajtó civil társadalmi gondolatiságának második forrását: itt a közép-európai kontextusba helyezett és elemzett civil társadalom elsősorban magyarországi csatornákon (szerzőkön és/vagy kiadványokon) keresztül jelenik meg. Az idézett szerzők Bibó István, Arató András, Csizmadia Ervin, Vesna Pesic. A szerző leginkább Csizmadianak a Kritika 1989/5 számában megjelent gondolatait teszi magáévá,¹⁵ aki szerint a civil társadalomnak három szintje különböztethető meg: „Ha a civil szféra valamilyen szintéziséről beszélünk, akkor ez (a mindennapi civil társadalom – PZA megj.) jelentheti az első szintet, az alapot vagy másképpen szólva a „velejét”. Ennek megléte biztosíthatja az egészséges második szintet, a mozgalmi civil társadalom szféráját és a harmadikat, az intézményi-korporatív civil társadalom lehetőségét.” (Csizmadia, 1989:5). Csizmadia szerint magyarországi viszonylatban az a fő kérdés, hogy vajon miért hiányzik az alapként értelmezett szint, ami lehetetlenné tesz egy olyan „teljes civil társadalmi fordulatot”¹⁶, amely egyben a valódi demokratikus fordulat is lehetne?

---

15 A magyar politológus ebben a cikkében valójában egy, szintén a Kritikában megjelent Fricz Tamás tanulmányra reflektál (Fricz, 1989). Fricz állítása szerint különbséget kell tenni polgári és civil társadalom között míg az előbbi inkább a bourgeois létére helyezi a hangsúlyt, addig az utóbbi a citoyenére. A civil társadalom fogalma tehát szűkebb, azonban valamilyen intézményesülést is feltételez: „Ezek az érdekképviseleti-állami döntés-befolyásoló intézmények a letéteményesei az állam demokratikus működésének, s ezen keresztül a polgári társadalom civil társadalommá válásának – azaz annak, hogy a polgár (a bourgeois) citoyenné válhasson, s ezáltal megőrizhesse (!) polgári létét is”. Csizmadia erre a felosztásra reflektálva fejti ki, hogy nem elég pusztán csak jelezni, hogy a civil társadalomnak van állami szintű érdekképviselete, hanem meg kell különböztetni a civil társadalom szintjeit is.

16 A „civil társadalmi fordulat” kifejezés, mint a továbbiakban látni fogjuk, gyakran és kritikátlanul vissza fog térni a magyar nyelvű írásokban. Azért kritikátlanul, mert ha elfogadjuk, hogy a civil társadalom a mindennapi magatartásban (is) megmutatkozik, akkor (ilyen fizikai, filozófiai konnotációktól nem mentes) fordulatról, hirtelen beálló gyökeres változásról nem beszélhetünk. Dahrendorf szerint is legalább egy nemzedéki idő, vagy legalább 60 év szükséges a „civil kultúra” fokozatos kialakításához.

Magyari kapcsán azért ismertettük kissé részletesebben Csizmadia gondolatait, mert a romániai magyar gondolkodásban az elkövetkezőkben ezek minduntalan visszatérnek. Magyari romániai viszonylatban a következőképpen ülteti át ezeket a gondolatokat: „Ha a mindennapi civil társadalom alapja lehet egy teljesebb civil társadalmi fordulat megvalósításának, akkor a társadalmi létnek ezeket az önszerveződésre hajlamos, közösség-generáló kereteit kellene újrafelfedezni, és ugyanakkor legitimálni kellene az emberek köznapi életének – igényeiknek, céljaiknak, köznapi tudásuknak stb. – a jogosságát, vissza kellene adni magátólértetődését” (Magyari, 1990). A szerző ebből azt a programatikus következtetést vonja le, hogy az európai felzárkózás egyetlen biztosítéka a „társadalom animálása”, amely nem más, mint „a társadalom természetes vitalitásának, öntermelő mechanizmusai kibontakozásának elősegítése”.

Néhány héttel később szintén A Héttben Veress Károly reflektált az előbb ismertetett cikkeire. Kissé filozofikus hangvételű, ám kifejezetten csak az erdélyi magyar kisebbségre vonatkoztatott állításai egyrészt ellentmondanak, másrészt meg alátámasztják a Magyari tanulmányában foglaltakat. Tanulmányának elején Veress hamisnak tartja azt az elképzelést, miszerint a civil társadalmi fordulat „megtartó erőként” szolgálhatna „kisebbségi létünk jövőbeni fennmaradása” céljából, mivel ez „azt feltételezi, hogy valamely létdimenzióknak a lét egésze szempontjából kitüntetett szerepe van. Holott akár a gazdasági, akár a morális vagy kulturális tényezőknek más létfeltételekkel szembeni előnyben részesítése és megtartó erővé való átminősítése, a lét teljességét kikezdő torzulásokhoz vezet” (Veress, 1990). A szerző a tanulmány vége felé viszont kijelenti, hogy „a kisebbségi lét minőségi tartalmának feljavításához” az „egyedüli alapot egy működőképes, önszabályozó mindennapi kisebbségi civil társadalom életre hívása” szolgálhat. Ezen (egyébként önmagának ellentmondó) érvelés kapcsán három dolgot állapíthatunk meg: 1. feltételezhetőleg az idézett részek is megfelelően sugallják a filozófiai diskurzusba való áthajlás szándékát, kérdés azonban, hogy ebben a kontextusban ez mennyire indokolt; 2. az érvelésből és szóhasználatból továbbá

kidomborodik egyfajta transzilván prizma, a civil társadalom gondolatosságának összekapcsolása „kisebbségi létünk” problémájával; 3. talán az előbbiekkal összhangban, az is megállapítható, hogy ebben a hozzászólásban teljesen hiányoznak a civil társadalom irodalmának kánonjába tartozó szerzők. Ez azért szembeötlő, mert a vitaindítóban, mint láthattuk, kísérlet történt a magyarországi források felhasználására.

Az előbbi vita(csíra) folytatásának tekinthetjük azt az 1990. szeptember 29-én Csíkszeredában lezajlott beszélgetést, amelynek témája a civil társadalom volt, és amelyről az Európai Idő 1990/38-as és 39-es számában Veress Károly számolt be (Veress, 1990a). A beszélgetés fogalomhasználat, hivatkozások szintjén nagyon hasonlít az eddig tárgyalt tanulmányokba foglaltakhoz, ezért részletes ismertetésébe nem bocsájtkozunk, de azt megemlíjtjük, hogy itt a civil társadalom definíciójának kérdése (a hivatkozott szerzők köre bővül: Szelényi, Hankiss, Michnik, Zinovjev), a kisebbségi civil társadalom kialakulásának, animálásának problémája továbbra is napirenden van. Egy rövid hozzászólás azonban felveti azt a témakört is, amely a későbbiekben részletesebben vissza fog térni: nevezetesen arról van szó, hogy hol van a civil társadalom? Rostás Zoltán arra utalt, hogy „a civil társadalom a modern urbanizációs enklávékban működhetett és működik. Ennélfogva például a rendtartó székely falut nem kell összetéveszteni a civil társadalommal”. A civil társadalom kialakulására vonatkozó vélemények újra pesszimista húrokat érintettek, de az együttgondolkodás szükségét mindenki elismerte: „A végén a beszélgetők megegyeztek abban, hogy a tulajdonképpeni eredménynek magát a beszélgetés megvalósulását tekinthetik”.

Az előbbieken tárgyalt Magyarai és Veress tanulmány „között” A Hétben megjelent egy másik civil társadalmat érintő írás is. Szerzője, Dan Pavel Románia második világháború után eltelt időszakát a civil társadalom és a mindenkori hatalom közti hallgatóságos társadalmi szerződés kategóriáival magyarázza (Pavel, 1990). Állítása szerint az 1948 utáni hatalom, noha minden igyekezetét latba vetette a civil társadalom csíráinak felszámolása érdekében, egyúttal „vásárt” aján-

lott a román népnek. A szerző két példát említ. 1964-ben Gh. Gheorghiu Dej ajánlott vásárt a románoknak: ha a politikai hatalom továbbra is a pártbürokrácia kezében marad, akkor a nép cserébe megkapja azt a jogot, hogy nyíltan szovjetellenes legyen, hogy változatlanul lassan dolgozzon, továbbá életszínvonalának emelkedésére is számíthat. Ceaușescu ezt a csereviszonyt folytatta 1965-ben, csak hogy ő később a szovjetellenességet átjászta a nacionalista demagógiának, ez pedig a többségi románság és a nemzeti kisebbségek közötti feszültségek felgyülemeléséhez vezetett (ebben a „játzmában” a magyar kisebbség például kétszeresen is veszett, hiszen egyrészt továbbra is a diktatúra alattvalója maradt, másrészt pedig a román többség és a diktatúra közötti hallgatólagos szerződésből is kimaradt). A szerző szerint ez a szerződés 1989-ben a „szeretett vezető” hibájából felbomlott, mert nem vette észre, hogy miközben teljesen magára maradt, nem tartotta be a szerződésben foglaltakat, magyarán nem biztosított „cirkuszt és kenyeret” a népnek. Dan Pavel továbbá azt állítja, hogy 1990 legelején Iliescu újabb szerződést ajánlott a román népnek, vagy legalábbis a többségnek, hiszen a korábbi évtizedek „privilegiumai” (biztos munkahely, lakás) mellett újabb értékeket is ajánlott (föld, feljavult ellátás, meghosszabbított „szabad” tévéműsor stb). Így nem meglepő, hogy az 1990-es választások során Iliescu és pártja elsöprő sikert aratott. Csak hogy a szerződést a szeretett vezető valószínűleg nem tudja betartani, és hogy helyére ki kerül, azt a „civil társadalom egyes struktúráinak megléte” dönti el. Látható, ebben a gondolatmenetben a civil társadalom fogalma elsősorban demokratikus berendezkedést jelöli. Habár a szerző tételesen nem mondja ki, nem hivatkozik ismert művekre vagy szerzőkre sem, itt a civil társadalom a hatalom befolyásolásának eszközeként jelenik meg.

Az előbbi Dan Pavel írást méltán tekinthetjük a korábbiakban jelzett harmadik, román importként értelmezett csatorna részeként. Szintén ebbe a dimenzióba sorolható még egy sor, többnyire a 22. c. lapból átvett cikk is, a leggyakrabban magyarra fordított szerzők Vladimir Tismăneanu, Dan Pavel, Dan Oprescu, Horia Patapievicu.

E szerzőkre itt nem térünk ki részletesen (majd megtesszük a román nyelvű sajtó elemzése során), most csak annyit állapítunk meg, hogy náluk a civil társadalom szükségének felismerése gyakran társul megvalósításának lehetetlenségével.

Magyarul erről részletesen olvashatunk Dan Oprescunak A Hétben megjelent tanulmányorozatában (Oprescu, 1993). Mivel ez az írás eredetileg nem a 22-ben jelent meg, az alábbiakban bővebben ismertetjük Oprescu gondolatait. A szerző, miután kifejti, hogy a civil társadalom létrehozása a demokratikus berendezkedés kialakításának egyetlen helyes stratégiája, leszögezi azt is, hogy Romániában nincs civil társadalom: „Romániában egyelőre nincsen önállóan nevezhető civil társadalom; a romániai civil társadalom (újra) kiépítése a következő (sőt, a jelenlegi) időszak legfőbb stratégiai irányvonala kell, hogy legyen. A privatizáció (kis-, közepes és nagyvállalatokra kiterjedően), a központi tervezés megszüntetése, gazdasági és közgazdasági önkormányzatok létrehozása, a hadsereg és a rendőrség politikamentessége, a hatalom szétválasztása az államban, igazi szak-szervezetek, az egyházi (ortodox, görögkatolikus stb.) szervezetek felélesztése, a független sajtó – mindez egy-egy része a civil társadalom (újra) kiépítésének, és ez az a kritérium, amelynek alapján megítélhető, hogy mi jó, és mi rossz az országnak”. Azért idéztük kissé hosszasan a román politikus e gondolatát, mert a magyar nyelvű sajtóban talán itt találkozhatunk először a civil társadalom egyfajta operacionalizált meghatározásával. Míg a kilencvenes évek legelején a civil társadalom fogalma egyféleképpen ideáltipikus normaként és politikai jelszóként jelent meg, az évtized közepe felé közeledve a fogalom egyre inkább „lebontva”, konkrétumok szintjén kifejtve bukkan fel. Oprescu azonban nemcsak egy ilyen definíciót adott, hanem ismertette azokat a tényezőket is, amelyek szerint megakadályozzák a romániai civil társadalom újrakiépítését. Ezek a következők: a továbbélő centralizmus, a túlzott iparosítás, a mezőgazdaság jellege, a pénzügyi és adórendszer, a bürokrácia, a monopóliumrendszer, a román (állami juttatásokra épülő) értelmiségi mentalitás, Besszarábia esetleges egyesülése Romániával, nemzetközi tényezők

(pl. általános recesszió). Romániának ezek szerint nem egy olyan „atyuskára” van szüksége, aki megszabadítja az embereket döntéseik terhéől és felelősségétől, hanem stratégikusan végiggondolt cselekvésekre, a civil társadalom kiépítésére. Ebben az összefüggésben, állítja a szerző, a magyar kisebbség autonómiatörekvései korántsem veszélyeztetik Romániát, sőt az ilyen típusú gazdasági régiók, még ha kezdetben etnikai jelleggel is rendelkeznének, jótékony hatásúak lehetnének.

A román szerzők magyarul is megjelent írásaiban tetten érhetünk egyfajta civil társadalomra vonatkozó román paradoxont: a civil társadalom szükséges, reménykeltő dimenzió, de romániai megvalósítása pusztán csak illúzió. Ezért a civil társadalom kialakítása értelmiségi jellegűvé vált, hiszen ez az egyetlen réteg, amelyik felismerte szükségességét, illetve e felismerés propagálásában is szerepet vállalt.

A civil társadalommal szembeni kételyek a magyar nyelvű írások zömén is végighúzódnak. A Korunk 1992/9-es tematikus számának címe: Civil társadalom Romániában. A civil társadalomról a folyóiratban olvashatunk két nemzetközileg elismert szerzőtől (Arató és Seligman), de olvashatunk két „bennszülött” írást is. Az egyik szerzője Liviu Matei, aki rövid cikkében, a bányászjárásokat szem előtt tartva, így töpreng: „Feltehető a kérdés: létezik-e ma Romániában civil társadalom? És a válasz talán a nem lehetne. Akkor volna csak szép paradoxon: a nemlétező civil társadalom szembeszegül az állammal, csökkentve ennek esélyeit.” (Matei, 1992). A másik hazai írás már címében is hordozza a civil társadalommal szembeni kételkedést: A civil társadalom esélye – aknatűzben. (K.S.J., 1992). A szerző így érvel: „Az aknatűz tapasztalata egyébként nagyon is valós. A történelem balkáni poklában valódi aknák valódi emberek felé szállnak. Olyan emberek felé, akiknek a civil társadalom bősége helyett polgárháborús pusztaság jutott, s akik talán sosem fogják érezni az önálló társadalmi gondolkodás és cselekvés felszabadító örömet”. De nemcsak a Korunk hasábjain, hanem A Hétben is jelent meg ilyen pesszimista kicsengésű politológiai esszé: Bakk Miklós szerint a civil társadalom – akkoriban divatos kifejezéssel élve – „tündöklése és

bukása” a poszttotalitárius időszak elitképződésének lassúságával magyarázható, a politikai közömbösség elterjedésével, hiszen a személyes elkötelezettség, a politikai identitás hiánya gátolja a plurális vélemények megjelenését a nyilvánosságban (Bakk, 1992).

A magyar nyelvű sajtóban a továbbiakban megjelenő, civil társadalmat érintő tanulmányok az említett három forrás valamelyikéből, vagy ezek keveredéséből táplálkoznak. A Hétben gyakran jelentek meg interjúk magyarországi szociológusokkal, közgazdászokkal, politológusokkal, amelyekben a civil társadalom viszonyát egyéb társadalmi jelenségek viszonylatában taglalták. Ilyenek például a könyvkultúra, a kultúra támogatása és a civil társadalom viszonya (Rostás 1990), helyi társadalom és civil társadalom megkülönböztetése (Magyari–Bodó 1990), a civil szféra és a konfliktuskezelés kapcsolata (Bakk 1993) stb.

A kilencvenes évek közepéig még mindig napirenden van a civil társadalom fogalmi pontosításának kérdése. Szintén a magyarországi csatorna részeként értékelhetjük Andorka alaposan dokumentált, a Korunkba megjelenő tömör tanulmányát (Andorka, 1995), amelyben a szerző röviden ismerteti a civil társadalomról szóló értekezések kánonjába tartozó gondolkodókat (Locke-tól kezdve Dahrendorfig majdnem minden nagyobb nevet idéz), majd leszögezi, hogy jelenleg a helyi önkormányzatokban, munkahelyeken, médiumokban meg kell próbálnunk „szívós munkával építeni a civil társadalmat”. Véleménye szerint Kelet-Közép-Európában a totalitárius rendszerek alatt „talán egyedül az egyházi közösségeknek sikerült egy keveset megőrizniük a civil társadalmi jellegből”.¹⁷

A magyar nyelvű sajtó sajátossága annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy létezik-e, létezhet-e kisebbségi civil társadalom? Erre

---

¹⁷ Erdélyben továbbra is nagy szerepet szánnak az egyháznak. Az RMDSZ által felváltott, illetve deklarált magyar nyelvű egyetem ügyében az állam továbbra is mint elnyomó intézet értelmeződik, ezért a civil társadalom egy szeletére, az egyházakra hárul az egyetemi tér által létrehozandó szabadság (kis) szigeteinek megvalósítása. Az más kérdés, hogy az egyház erre a feladatra milyen mértékben felkészült, illetve, hogy egy európai normákkal összeférhető felsőoktatási intézményt pusztán az egyház égisze alatt létre lehet-e hozni.

a kérdésre próbál választ adni (a korábban már említett csíkszeredaiak mellett) Fábíán Ernő. A rendtartó székely falut, mint autonóm társadalomszervezési formát elemzi, majd a jelenhez közeledve kijelenti: „a kisebbségi civil társadalomban lehet az individuum igazán szabad, mert nem kell elszemvednie azokat a diszkrimináló megkülönböztetéseket, melyekben a milyenségéért a nemzetállam makrotársadalmában részesül”, később azonban hozzáteszi: „Csakhogy a kisebbség civil társadalma, mivel kényszerűségből alakul és elkerülhetetlenül beszűkített, éppúgy nem lehet teljes értékű, mint a kisebbségi lét” (Fábíán 1993b:5). E gondolatmenet szerint a kisebbség civil társadalma valamilyen szükséges rossznak képzelhető el: szükséges, mert a kisebbség tagjai itt érezhetik szabadnak magukat, ám ugyanakkor rossz is, mert beszűkítő jellegű. A civil társadalom eszméje itt valójában a kisebbségi közösséget jelenti. Az önszerveződés kihangsúlyozása a fogalmat talán közel viszi a Közép-Európában (főleg a nyolcvanas években) használt társáshoz, csakhogy ez az önszerveződés nemcsak az állam elnyomó természete, hanem a mindenkori többség jelenléte miatt nyer fontosságot. A kisebbség mintha arra lenne kényszerítve, hogy állandó önkorlátozó forradalmat hajtson végre.

A kisebbségi civil társadalom létének elismerése továbbá azt a kérdést vetette fel, hogy hol létezik ez a szféra, mit tekintünk a civil társadalom részének? A válaszok két dimenzió mentén strukturálódnak: az egyik a falu-város, a másik pedig az intézményi szféra–nem intézményi szféra ellentétre épül. Az első dimenzió egyik pólusát képviselő az állítja, hogy a civil társadalom csirái a diktatúra éveiben falun maradtak meg leginkább (Nagy, 1992), a másik pólus képviselői szerint pedig civil társadalmat csakis urbánus feltételek közepette lehet elképzelni (ld. például Rostás Zoltánnak az Európai Időben megjelent, korábban már idézett gondolatát). A második dimenzió egyik oldalán azok állnak, akik a magyar kisebbség képviselői által létrehozott érdekképviseleti szervezeteket, egyesületeket, alapítványokat stb.-t a civil társadalom részének tekintik (pl. Horváth–Deák-Sala, 1995; Kötő, 1999), a másik oldalon pedig azok vannak,

akik ezen intézményeket az értelmiség sajátos pozícióvédő és -kiépítő stratégiájának látja, és azt állítják, a civil társadalmat máshol kell keresni.¹⁸

A kilencvenes évek elején patetikusan, ám, mint ahogy az előbbiekben láthattuk, kételyektől nem mentesen felfedezett civil társadalmiság az évtized közepe felé haladva többnyire kérdőjeles tárgyiasulás formájában jelentkezett. Ennek a helyzetnek mintapéldája a Korunk 1995/11-es száma. A tematikus lapszám címében jelenlévő kérdőjel már önmagában is előrevetíti a kételyek továbbélését: Civil társadalom? De nemcsak a kérdőjel megléte, hanem a lap tanulmányai is erre utalnak. Bevezető írásában Salat Levente felteszi azt az alapvető kérdést, amelyet a romániai magyar közéletben a civil társadalom fogalmát használóknak tisztázniuk kellene: létezik-e egyáltalán romániai magyar „civil”? Majd hozzáteszi: „ha vannak, kihez, mihez képest civilek ők, a kisebbség egzisztenciájára törő, szélsőséges nacionalisták által tüzelt államhatalommal vagy tulajdon – ugyancsak államszerűen szerveződő – érdekképviseleti szervezetükkel szemben?” (Salat, 1995:3) A kérdés igencsak jogos, hiszen a civil társadalom fogalmának elmúlt évtizedekben kialakult használata mindig az elnyomó, homogenizáló szándékú hatalom ellenében történt. Ha a romániai magyarság törekvéseit a mindenkori román állam ellenében fogalmazza meg, akkor az egész romániai magyarságra ráhúzható a civil társadalom fogalma, és innen már csak egy lépés a magyarság demokratikus, a többségi nemzet pedig antidemokratikus beállítása. Ha azonban a magyar kisebbség érdekvédelmi szervezete ellenében gondoljuk el a civil társadalmat, akkor el kell fogadnunk a

---

¹⁸ Ennek az álláspontnak legmarkánsabb képviselője Bíró A. Zoltán. Igaz, nem az általunk vizsgált nyilvánosságban, hanem egyik könyvében, ám ezt tételen is megfogalmazza: „A tényleges romániai magyar »civil« társadalom valahol a mai romániai magyar intézményrendszeren kívül van. Létezik, de nem igazán civil társadalom, mert érdekeit a közéletben csak igen kis mértékben jeleníti meg. Akárcsak 1989 előtt, ennek a lenti társadalomnak ma is megvannak a maga szerkezetei, információforgalmazási csatornái, szerveződési és működési modelljei. Amint a nemrég lezárult helyhatósági választások mutatják, ez a lenti társadalom egyre inkább működőképes” (Bíró, 1998:186).

csíkszeredai KAM azon állítását, miszerint a romániai magyar civil társadalmat a meglévő intézményeken kívül, a „lent” mindennapi világában kell keresnünk (ld. az előző lábjegyzet). Nyilván, a két változatnak egyfajta keresztmetszete is elképzelhető, nevezetesen az, hogy a romániai magyar civil társadalom ott ragadható meg, ahol olyan törekvések tapasztalhatók, amelyek az egyneműsítő, egysége-sítő érdekvédelmi szervezet, valamint a központi hatalom antidemokratikus megnyilvánulásai ellen egyaránt létrejönnek, illetve ha ezen intézmények (az érdekvédelmi szervezet és az állam) visszavonulása nyomán valós társadalmi igényeket elégítenek ki. A szélesebb értelemben vett társadalmi folyamatoknak nincsen etnikai jellege, az ezek mentén kialakult alulról építkező kezdeményezések pedig méltán tekinthetők a civil szféra részének. Az ilyen típusú (magyar) civil szervezeteknek kettős integrálódást kell megvalósítaniuk: egyrészt lokális szinten, „befelé”, és ilyen szempontból magán viselheti az etnikai jegyeket (főleg, ha olyan helységben működik, amelyben zömében magyarok élnek), másrészt „kifelé”, regionális, vagy országos szinten is integrálódniuk kell, mert csak így juthatnak hozzá a különböző (anyagi és információs) forrásokhoz.

A civil társadalomról szóló militáns diskurzus lebontására, újrarendelésére való serkentés céljából jelentették meg ebben a Korunk-számban Michael Walzer egyik könyvének néhány részletét (Walzer, 1995). A szerző érvelésében kifejti, hogy az állam és civil társadalom viszonyát át kell értelmezni, de nem föltétlenül úgy, ahogy azt az egykori disszidens írók tették. Az állam a civil társadalomnak nem ellensége, hiszen „amennyiben a civil társadalom magára marad, egyenlőtlen hatalmi viszonyokat termel ki, amelyeket csak az állam képes kiegyensúlyozni, kiegyenlíteni”. Másképp szólva, a civil társadalomnak szüksége van az állam szolgálataira, és ez méginkább megmutatkozik a globalizálódás feltételei közepette (pl. az államközi szerződések elősegíthetik a multinacionális cégek ésszerű korlátok közé szorítását, a környezeti katasztrófák megelőzését, és ezeket a célokat bizonyos civil szerveződések is magukénak érzik, tehát az állam és civil társadalom egymásra van utalva). Walzer szerint a civil

társadalom aktív és elkötelezett polgárookra épül, „akik az állam, a gazdaság, a nemzet vagy akár a vallásos gyülekezet, a szomszédság, a család ügyeinek intézéséből veszik ki részük”. Közép-Kelet-Európában szerinte három feltétel mellett lehet sikeres a civil társadalom programja: 1. az állam decentralizálása ; 2. a gazdaság társadalmiasítása és 3. a nacionalizmus megszelídítése a történeti identitás pluralissá tétele érdekében. A civil társadalom – zárja tanulmányát a szerző – újfajta érzékenységet feltételez a „lokális, a sajtóságos, a véletlenszerű iránt, és annak felismerését végső soron, hogy az élet minősége a részleteken múlik”.

Felfoghatjuk úgy is, hogy éppen e lokális, sajtóságos megragadására tett kísérletet néhány szociológus a lapban (Horváth–Deák-Sala, 1995). Ismereteink szerint ők próbálták először feltérképezni kérdőíves módszerrel a kilencvenes évek első felében intézményesült romániai magyar civil szférát. E kutatással (és a Korunkban közzétett beszámolóval) a civil társadalomról szóló diskurzus újabb dimenziót nyert. A civil társadalom intézményekbe való megtestesülése már nemcsak filozófiai spekulációk tárgya, hanem szervezetszociológiai kutatás témája is lett. A korábbi pátoszt kikezdte a szakmai, számokba zárt hűvösség.

Horváth és Deák-Sala adatai szerint a romániai magyar civil szervezetek tevékenységi terület szerinti lebontásában a kulturális és vallási intézmények több mint 50 százalékot tesznek ki. 1995 környékén azonban a romániai magyarok szervezetalapítási kedve már alacsonyabb az évtized első éveire képest, a csökkenő tendencia pedig éppen a kultúra, vallás és oktatás területein a legszembetűnőbb. Ezt úgy is értelmezhetjük, hogy 1989 után a civil szféra elsősorban a szimbolikus, a kisebbségi léthez szorosan kapcsolódó dimenziót erősítette meg, ez pedig egyrészt a korábbi évtizedek megtorló politikájára adott válaszként értelmezhető, és nyilván összhangban volt az 1989 végén létrejött érdekképviseleti szervezet meghirdetett programjával is. Ezek után nem meglepő, hogy „az RMDSZ-politikusok jelentős arányban vállalnak vezető szerepet a civil szféra szervezetek vezetőségében, vagy támogatják a különböző szervezetek mű-

ködését” (Horváth – Deák-Sala, 1995:44). A szervezetek hazai (romániai) adományozóinak és támogatóinak listáján azonban az RMDSZ az utolsó előtti helyen szerepel. E látszólag ellentmondó megállapítást úgy gondoljuk, az RMDSZ és a civil szervezetek közötti személyi szintű összefonódások oldják fel. Az érdekképviselői szervezet nem támogatja anyagilag, de mégis jelen van a civil intézményekben, mintha egyfajta kontrolltevékenységet fejtene ki. Ez egyrészt a civil szféra kisajátításának szándékára utal, másrészt pedig az RMDSZ-en belül elfoglalt pozícióból származó kapcsolati tőkének „civil tőkévé” való konvertálását jelentheti. A kapcsolatháló bonyolultságára utal továbbá, hogy a civil szervezeteket külföldi adományok tartják el (a szerzők adatai szerint az 1995-ös összjövedelem mintegy 71 százaléka származik innen), ezen belül pedig Magyarország messzemenően a legelső. Ez már sejteti, hogy a politikai (kapcsolati) tőke civil szférába való áramoltatása jórészt Magyarországon keresztül történik, továbbá ez a mechanizmus egyrészt a politikai klientúrák kiépítéséhez, másrészt pedig a civil szféra valamely dimenziójának kisajátításához vezet (ld. ezekről részletesebben pl. Cs. Gyimesi, 1998; Biró, 1998a).

A tanulmányírók az ilyen típusú kapcsolatháló működési mechanizmusaira nem tértek ki, mint ahogy azt sem igyekeztek feltérképezni, hogy milyen életút-alakulások sodorhatnak valakit a civil szférába. A Korunk tematikus számában Magyarai Nándor László tesz kísérletet néhány ilyen lehetséges kategória beazonosítására: 1. aktív politikai karrieristák; 2. politikából kiszorult vagy visszavonult értelmiségiek; 3. a politikai elitet kiszolgáló, civil társadalmi mezben játszó „második vonal”; 4. létbizonytalansággal küszködő pályakezdek; 5. a helyi vagy országos elit azon tagjai, akik a deklarált célért őszintén ragaszkodnak (Magyarai, 1995:64).

A Korunk 1995/11-es számából még egy írást emelünk ki. Öt év összegzése kapcsán Kötő József három gyakorlati tennivalót jelöl ki „nekünk, akik rákényszerültünk az új közművelődési mozgalom körül a bábáskodásra”: 1. a politikai küzdelem fő célja a jogalanyiség státusának kivívása, ezért „civil társadalmunk felépítése feltételeként

az önrendelkezés érvényesítését kell célul tűznünk”; 2. „a politikai célkitűzésből ered a művelődésszervezési gyakorlatunk fő módszere: az önszerveződés, amely a civil társadalom kiépítésének egyetlen útja”; 3. a közjogi kulturális autonómia kivívása. (Kötő, 1995). A beidézett részletekből is világossá válik az az erdélyi magyar nyilvánosságban elterjedt beszédmód, amely a többes szám első személy gyakori hangoztatásával az „egész közösségre” vonatkoztatva fogalmaz meg norma értékű állításokat. Mint ahogy már tanulmányunk előbbi részeiben is megfogalmaztuk, a magyar nyelvű sajtóban a civil társadalom gyakran nem jelent mást, mint a kisebbségi közösség szinonímáját. A többes szám első személyének használata a magyar kisebbség egészére vonatkozik („közösségünk”, „alapítványaink”, „egyesületeink” stb.). Később látni fogjuk, hogy a román sajtóban is elterjedt ez a beszédmód, csak ott a mi-ők ellentétpár érvényesül, a „mi” a demokratikus értékeket felvállaló deklarált civil társadalmat jelöli az emberi jogokat be nem tartó hatalommal („ők”) szemben.

1995 után a civil társadalom eszméje többnyire operacionalizálva vagy résztémaként jelenik meg a magyar nyelvű sajtóban. Így olvashatunk összegző tanulmányt például a civil szféra kiadványairól (Magyari, 1996), vagy a civil tudomány lehetőségéről (Bodó, 1999). Ez utóbbiban a szerző azt vizsgálja, hogy mi történik azokkal a tudományos kérdésekkel, amelyek kiszorulnak a hivatalos kutatóhelyek vizsgálódási köreiből, de amelyek mégiscsak fontosak egy közösség, például a szórvány szempontjából? Az írás nem ad választ erre, feltételezhetőleg csak a probléma felvetése volt a célja.

A civil társadalom további konkrét szintjeinek megragadására vállalkozik Kötő egy újabb¹⁹ tanulmánya (Kötő, 1999). A szerző részletesen ismerteti és sajátosan értelmezi a civil társadalom működésére vonatkozó, Romániában érvényes jogi keretet és az akkori (Radu Vasile-féle) kormány idevágó reformelképzeléseit. A jogi keret kapcsán Kötő kifejti, annak ellenére, hogy Romániában biztosított a szabad egyesületi jog, az egyesületek és alapítványok létrehozását

¹⁹ Az „újabb” kifejezés csak félig igaz: a cikkben helyenként találunk olyan passzusokat, amelyek az 1995-ben a Korunkban megjelent írás (majdnem szó szerinti) részei.

az 1924/21-es törvény szabályozza, amely azonban több hátráltató, centralisztikus elemet tartalmaz. Ilyen például az, hogy az alapítványt vagy egyesületet előzetes szakminisztériumi engedélyek alapján közhatalóság iktatja be az állam nevében, vagy az, hogy a létrehozáshoz legalább 21 személy szükséges (szemben a nyugat-európai tapasztalatokkal, ahol a bejegyzés csak formáság, és elég két vagy három alapítótag). A reformelképzelések között szerepel a civil szféra támogatási rendszerének megváltoztatása egy, a Pénzügyminisztérium kezelésébe tartozó úgynevezett Civil Társadalom Fejlesztési Alap létrehozása által.²⁰

A romániai magyar civil társadalom létevel kapcsolatosan a szerző úgy látja, hogy „értelmiségi elitünk megteremtette a civil társadalom csíráit, de a politikai élet ellentmondásossága, az alapvető társadalmi reform késlekedése miatt egy komplex civil társadalom kiépítéséről, amely képes a hatalom döntéseit a közhasznúság szellemében befolyásolni, még nem szólhatunk, ez további küzdelmek tétje”. Ebben a megállapításban benne rejlik az egész romániai civil társadalom gondolatosságának két alapvető jellemzője: a szóban forgó diskurzus erősen értelmiségi, illetve pesszimista jellege.

A civil társadalom eszméjének, fentebb jelzett résztelemeként való megjelenése alatt azt értjük, hogy pátoszmentesen utalás történik fontosságára bizonyos témák, események kapcsán. Például Bakk Miklós az állam és társadalom viszonyát taglaló elméleti igényű írásában kifejti, hogy Nyugaton a világi és egyházi hatalmak közötti harc lehetővé tette a civil társadalom politikai megerősödését, az üzlet és ipar általi meggazdagodását (Bakk, 1999). Szintén résztelemeként jelenik meg a civil társadalom a Bakk–Horváth–Salat szerzőhármának az RMDSZ VI. kongresszusa alkalmából, a romániai magyarság helyzetét elemző tanulmányában. A szerzők itt a politikai és társadalmi stratégiák megkülönböztetése mellett érvelnek és kihangsúlyoz-

---

20 Érdekes, paradox helyzet alakulhat így ki: a román állam a korábbi évtizedekben halálra ítélt ellenségét (a civil társadalmat) központilag revitalizálja. Míg a civil társadalom kialakulásának egyik alappillére a decentralizáció, itt mintha demokratikus centralizmussal decentralizálni akarnának.

zák a társadalomszervezés szerepét. A romániai magyarság jövőjét döntően befolyásoló egyik tényezőként emlegetik a civil társadalom azon képességét, hogy „életképes helyi közösségeket teremtsen, amelyek alkotó, jövőorientált módon cselekszenek és cselekedtetnek” (Bakk–Horváth–Salat, 1999). Tanulmányukra néhány héttel később Bíró Béla reagált: noha több helyen nem értett egyet a szerzőhármassal, a civil társadalommal kapcsolatos meglátással összhangban ő is leszögezi, hogy „valóságos demokrácia csakis kisközösségekben, önszervező helyi társadalmon, civiltársadalmi szervezeteken alapulhat” (Bíró, 1999). Látható, hogy ezekben az írásokban annak ellenére, hogy csak részlegesen jelenik meg, a szerzők abban egyet értenek, hogy a civil társadalom eszméje a demokrácia előfeltétele és a lokalitások szerepét hangsúlyozza ki.²¹

Röviden összefoglalva a civil társadalom eszméjének vizsgálatát a romániai magyar sajtóban, elmondhatjuk, hogy a fogalom felépítése három dimenzióra támaszkodva történt:

1. Autochton dimenzió: ide a romániai magyar társadalomtudósok munkássága tartozik, a civil társadalom sajátos erdélyi viszonylatban értelmeződik és gyakran szinte semmilyen hasonlóságot nem mutat a fogalom közép-európai értelmével.

2. Közép-európaiság magyarországi csatornája: a civil társadalom eszméjének magyarországi kiadványok általi táplálását jelenti. Az ezt a

---

21 A civil társadalom és a helyi társadalom kapcsán idevágó megjegyzést tesz D. Lőrincz József egyik magyarországi folyóiratban: „jogosultnak tűnik az a következtetés, hogy a civil társadalom fogalma alkalmatlan a társadalmi jelenségek leírására, értelmezésére. (Normatív, kritikai eszközként felhasználható ugyan, de akkor még csak azt tudjuk meg, hogy „mi nincs”.) Ezért kézenfekvőnek tűnik az a feltételezés, hogy bizonyos, már bejáratott, differenciált, kézzelfoghatóbb és/vagy esetleg elméleti holdudvarral is rendelkező fogalmak, mint például „helyi társadalom”, „civil szervezetek” vagy „polgári társadalom”, jobban segítenének munkánkban.” (D. Lőrincz, 1998: 104). E megjegyzés a civil társadalomnak nem csak politikai szlogénként való kicsengését, hanem teoretikus kifulladását is magában hordozza. A kilencvenes évek második felében tehát a civil társadalom Nagy Eszméjéről le kell mondanunk, és talán ajánlatosabb figyelmünket a lokalitások, a létrejött intézmények, röviden „ami van” felé irányítani.

csatornát használó szerzők vagy magyarországi szakembereket, vagy magyarországi folyóiratokban megjelent írásokat idéznek.

3. Román import: a magyar nyelvű sajtóban többé-kevésbé rendszeresen jelennek meg írások román szerzőktől. Ez a dimenzió egyfajta átjárást képvisel a román és a magyar nyelvű nyilvánosság között, azonban megállapíthatjuk, hogy a civil társadalom értelmezése természetesen eltér egymástól a két közegben: míg magyarul a fogalom gyakran csak a kisebbségi lét sajátosságának megragadására szolgál, addig a román szerzők esetében a közép-európai környezetbe való ágyazottság mellett párhuzamosan visszatérő gondolat a civil társadalom romániai létezésének, kialakulása esélyének hangsúlyos tagadása.

A magyar nyelvű nyilvánosságban három szakasz azonosítható be a fogalom körül:

a. a civil társadalom kételyekkel teli felfedezése: a kilencvenes évek legelejére jellemző periódus; a felmerülő főbb kérdések arra vonatkoznak, fenmaradtak-e a diktatúra évtizedeiben civil társadalmiszerű képződmények, illetve hogyan lehetne ilyeneket animálni az 1989-es fordulat után; ennek az időszaknak visszatérő megállapítása, hogy csak egy „civil társadalmi fordulat” járulhat hozzá a pluralista berendezkedés kialakításához, de Romániában ez csak illúzió, utópia;

b. a civil társadalom fogalmának tisztázási szándéka: 1991–1995 között több tanulmány a fogalom tényleges definíciójával foglalkozik, ezekben az írásokban már egyre gyakrabban találunk hivatkozásokat közép-európai teoretikusokra, vagy más, a fogalom értelmezésében alapvetőnek számító könyvekre; e definíciós szándékkal egyetemben gyakran felmerülő kérdés, hogy az akkori időszakban volt-e vagy nem civil társadalom: ha igen akkor, hol találhatjuk meg, ha nem, akkor melyek azok a tényezők, amelyek meggátolják (újra)kiépítését;

c. a civil társadalom operacionalizálása és résztémává zsugorodása: 1995 végétől a fogalom többnyire már csak alkalmazva jelenik meg, konkrét megnyilvánulási formái szociológiai elemzések tárgyá-

vá váltak; ezzel párhuzamosan a civil társadalom „egzisztenciális” kérdése (azaz: létezik vagy sem?) háttérbe szorult. A fogalom a demokratikus berendezkedés kialakulásának feltételeként jelenik meg, és használata gyakran csak önszerveződő helyi társadalmat jelöl.

2.2. A civil társadalom gondolatisága a román nyelvű sajtóban

Az 1989 december végi események után a román sajtó tényleges „boom”-ot ért meg, a szó legalább két értelmében. Egyrészt megszűntek a korábbi ideológiai korlátok, az újságok tartalmi választéka így sokkal árnyaltabb lett, másrészt pedig lehetőségessé vált új lapok beindítása. A tanulmányunk által megcélzott sajtónyilvánosság román nyelvű részét kivétel nélkül olyan folyóiratok szolgáltatják, amelyek 1989 decembere után, a román értelmiségi elit kezdeményezéseként jöttek létre. Így talán nem annyira meglepő, hogy a román nyelvű nyilvánosságban a civil társadalom fogalma sokkal egységesebben, értelmezése pedig egyöntetűbben épült fel, mint a magyar nyelvűben.

Mielőtt ezt a konvergáló építkezést részletekbe menően megvizsgálánk, meg kell jegyeznünk, hogy itt is találunk kivételeket. A román nyilvánosság terében a civil társadalom szintén teljesen új jövevénynek számított, ezért érthető, hogy felbukkanásának idején itt is találhatunk olyan fogalmi találgatásokat, amelyek nem mutatnak különösebb hasonlóságot a kifejezés közép-európai társával. Íme egy jellegzetes példa: az 1989 után (újra)indult akadémiai szociológia lap (*Sociologie Românească*) egyik 1991-es számában találunk egy írást „a romániai átmenet civil és politikai társadalmáról” (Hoffman, 1991). A tanulmány jól példázza a diskurzusba való belépés szándékának igyekezetét. A civil társadalomról való diskurzus, mint ahogy az alábbiakban részletesebben is látni fogjuk, már 1990 elején beindult, ez a tanulmány pedig 1991-ben a „szakmai kánon” ismerete és bizonyos, a korábbi évtizedekre jellemző beállítódások felszámolása nélkül szeretett volna rácsatlakozni erre a fősodorra. E szándék eredménye a korábbi propagandisztikus szövegekre jellemző bikkfa-

nyelv (hosszú és ismétlődő körmondatok használatának túltengése) és a fogalmi pontatlanság. A szerző teoretikusan szétválasztja a civil és politikai társadalmat: a két fogalom a politikai és nem-politikai képzeletbeli tengelyen helyezkedik el, és kölcsönösen feltételezik egymást, azaz a civil társadalom csak a politikai társadalom viszonylatában létezik. A politikai társadalmat szerinte a hatalom (állam) létezését és működését biztosító szervezetek, intézmények, mozgalmak (!), társadalmi viszonyok és normák biztosítják, míg a civil társadalom a gazdasági, szakmai, családi, háztartási, humanitárius szférára vonatkozik. A politikai és civil társadalom a diktatúra éveiben azért nem létezett, mert „a totalitarizmus nemcsak a civil társadalmat taszítja rejtett,²² az állami ellenőrzés és jelenléten kívüli dimenziókba (...), hanem ún. párhuzamos társadalmak létrehozása által a politikai társadalmat is szétrombolja” (Hoffman, 1991:142). Hoffman továbbá azt állítja, hogy az állam kettős funkciót tölt be: egy hatalmi és egy polgári funkciót. Második szerepe által a politikai társadalom hozzájárul a civil társadalom megerősödéséhez. E gondolatmenetből kiderül, a szerző a civil társadalom fogalmát nem „közép-európai” értelemben használja. Az kétségtelen, hogy a civil társadalom nagyon sok szállal kapcsolódik a politikai társadalomhoz, de a civil társadalomnak a politikai által való generálása éppen a civil társadalom gyarmatosításának veszélyét, az állami irányítás túlzott felértékelését hordozza magában. Mint korábban már leírtuk, a kilencvenes évek közepéig még nagyon élt a civil társadalomba, mint alulról jövő építkezésbe vetett hit. A most ismerttetett szerző pedig ezt az elemet teljesen mellőzte.

E kitérő után kövessük végig a román „mainstream” civil társadalom fogalmának (és praxisának) főbb állomásait. 1990. január 20-án jelent meg a Társadalmi Dialógus Csoport (Grupul pentru Dialog Social – GDS) kiadásában a 22 című hetilap. Az első lapszám közli a csoport tagjainak szándéknyilatkozatát, amelyben leszögezik, ők a társadalom korábban megalázott és szétzilált tiszta lelkiismeretét

22 A szerző a rejtett kifejezést heideggeri értelemben használja: a szabadság hiánya rejtőzve-való-élést jelent.

képviselik. A csoport a román civil társadalom alapvető problémáira keres válasz(oka)t, egy értelmiségiekből és a különböző szakmák képviselőiből összeálló nyílt vitaklub kíván lenni.²³ Az elmúlt tíz év alatt a csoport be is bizonyította, hogy következetesen ragaszkodik eredeti szándékaihoz, hiszen nemcsak aktuálpolitikai kérdések kapcsán rendeztek vitákat, hanem olyan témák mentén is, amelyek a román társadalomban és közéletben korábban tabunak számítottak (pl. a nemzeti kisebbségek anyanyelvű oktatása, autonómia fogalma, nők helyzete, homoszexualitás Romániában stb).

1990 szeptemberében egy másik értelmiségi csoport létrehozta a Polgári Szövetséget (Alianța Civică). Szándéknyilatkozatukban kifejtik, hogy a tömörülés, lengyel és csehszlovák mintára, a társadalom aktív és felelős részét kívánja képviselni, tevékenységükkel pedig a románok számára ismeretlen civil társadalom és polgári mentalitás megalapozását akarják elérni²⁴. Majdnem egy év múlva, 1991 nyarán a szövetség egy része kivált, és annak érdekében, hogy meghaladják az utcai megmozdulások szintjét és az ilyen értelemben vett polgári politizálást, létrehozták a Polgári Szövetség Pártját²⁵ (Partidul Alianței Civice – PAC). A párt doktrínájának tisztázása céljából 1992 decemberében kerekasztal megbeszélést rendezett Temesváron. Ebből az alkalomból mutatták be a Sfera Politicii nevű politológiai irányultságú (kezdetben kétnyelvű: román és angol nyelvű) folyóiratot. A szerkesztőségi bekezdésben megállapítják, hogy „a kommunizmus bukása milliós tömegeket visszafordított a történelembe, ezzel párhuzamosan pedig újra felfedezték a közéletet, a civil társadalmat, egyszersmind a politikát. (...) A lap célja tehát egyfajta politikai kultúra kialakítása, először a román politikai osztályon belül, majd később ezen kívül is”. A szerkesztők azonban tisztában vannak

23 A szándéknyilatkozat teljes szövegét lásd: Declarația de constituire a GDS. In: 22 1990/1.

24 A Polgári Szövetség megalakulásáról, szándékairól részletesen tájékoztat a 22 c. lap 1990/44-es száma.

25 A pártkialakulásáról, az 1992-es helyi és országos választásokon elért sikereiről, majd az ezt követő belső konfliktusokról részletesen olvashatunk Liana Ionescunak a Sfera Politicii-ban megjelent tanulmányában (Ionescu, 1994).

e szándék megvalósításának nehézségével: „Természetesen van annyi humorérzékünk, hogy belássuk, csak kis mértékben fog ez sikerülni nekünk” (Sfera Politicii, 1992/1).

A civil társadalom eszméjének a román nyilvánosságban való megjelenését, és állandó továbbélését a fentebb röviden bemutatott fórumok biztosították, és biztosítják ma is. A 22 c. lap kezdetben több elméleti jellegű írást közölt, később pedig inkább aktuálpolitikai elemzésekre koncentrált. A román civil társadalom fogalmának „Közép-Európa-konform” jellegét nagy részben a román származású politológusnak, Vladimir Tismăneanunak köszönheti. Ő nemcsak könyveivel, hanem hosszabb-rövidebb tanulmányaival is állandóan jelen van a román nyilvánosságban. Az egyik ilyen mérvadó, és témánk szempontjából releváns írása a 22-es 1991 novemberi számaiban jelent meg (Tismăneanu, 1991). Mivel a szerzőt a civil társadalom diskurzusa „kánonja” részének tekinthetjük, nem meglepő, hogy állításai, idézett szerzői összhangban vannak a fogalom elmúlt két, három évtizedben kialakított változataival. Szerinte is „a civil társadalom legegyszerűbben úgy határozható meg, mint alulról kiinduló kollektív kihívás a poszt-totalitárius rendszer ellen, mint a bürokratikus-önkéntnyuralmi államgépezet által hosszú évekig erőszakosan elnyomott mélyrétegek fokozatos öntudatra ébredése”.²⁶ A szerző a civil társadalom prizmáján keresztül elemzi a kelet-európai országok átmeneteit,²⁷ és idézi Haraszi Miklósnak a kommunista rendszerek felbomlásáról alkotott felfogását. A magyar szerző szerint ez a felbomlás három szakaszban történik: az első a poszt-sztálinista szakasz, amikor az elnyomást „szükséges” szintre állítják be; a második a poszt-totalitárius szakasz, ekkor jelenik meg a tulajdonképpeni civil társadalom; a harmadik szakasz pedig a poszt-kommunista szakasz, a pártállam felbomlik, és kialakul a többpártrendszer. E modell azonban Romániára, Jugoszláviára és Bulgáriára nem érvényes, hiszen itt a civil társadalom és a többpártrendszerre való átmenet egyszerre

26 Az idézetek A II-étben megjelent magyar nyelvű változatból származnak.

27 Jelenleg azért nem térünk ki ezekre, mert a már idézett könyve kapcsán ezt megtettük (ld. Tismăneanu, 1997).

zajlik. Ezért itt az átmenet sokkal több „megrázkódtatással jár”, mint a többi régióbeli országban. Tismăneanu továbbá érzékeli, hogy „történetileg nézve a civil társadalom inkább Közép-Európában, semmint Dél-Kelet-Európában alakult ki”, és hogy bizonyos elemzők még „abban is kételkednek, hogy ortodox országokban egyáltalán lehetséges-e demokrácia”.

Az 1992 végén beindult Sfera Politicii valóságos kampányt folytatott a civil társadalom fogalmának tisztázása érdekében. Már az említett első számban külön tanulmány foglalkozik a civil társadalom és a politikai pártok viszonyával (Voicu, 1992). A szerző amellet érvel, hogy a politikai pártok parlamenten kívüli mozgalmak létrehozása által nagyobb legitimitációra tesznek szert, tehát feltételezik a civil társadalmat. Az állam és társadalom, vagy a nép és állam között közvetítő politikai pártoknak éppen ezért szükségük van társadalmi gyökerekre, tehát arra, hogy ne integrálódjanak teljesen az állami szférába. Voicu felfogásában tehát a civil társadalom úgy jelenik meg, mint a politikai pártok társadalmi alapja: a politikum innen gyűjthet erőt, információt, legitimitációt, ezt közvetíti az állam felé, de ugyanakkor nem semlegesíti mozgalmi jellegét, azaz távol tartja magát az állami szférától. A gondolatmenetet el is fogadhatnánk, de romániai viszonylatban az mindenképp kérdés, hogy a civil társadalmat magát milyen „erőforrások” éltetik, egyszersmind hogyan jön létre, illetve hogyan lesz képes információkat szolgáltatni a politikai pártok számára (ha egyáltalán még létre sem jött). Ha viszont a politikai pártok hozzák létre a civil társadalmat, akkor az valóban civil lesz-e, avagy inkább a civil társadalom kisajátításáról beszélhetünk? A szerző nem tért ki az ilyen típusú kérdések megválaszolására, holott mindezeket romániai példákon is végig lehetne gondolni. Az 1989 decembere után létrejött NMF (Nemzeti Megmentési Front) vajon nem annak tudhatta be 1990-es és 1992-es választási sikerét, hogy gyakorlatilag „ráült” a jórészt tájékozatlan, többpártrendszer alig ismerő, inkább az autoriter magatartáshoz hozzászokott „népre”, és egyúttal kisajátította és elfojtotta a civil társadalom kibontakozását? (Tanulmányunk

korábbi fejezetében kifejtettük, hogy hasonló strukturális mozzanatok az RMDSZ-re vonatkozóan is megállapíthatók).

A következő lapszám közli Adam Michnik 1976-ban született, az újfajta evolucionizmussal foglalkozó tanulmányát (Michnik, 1993), ehhez pedig Călin Anastasiu írt bevezetőt Civil társadalom vs. állam címmel (Anastasiu, 1993a). Michnik gondolatait interpretálva, azaz az autonóm és mobilizálható civil társadalmi stratégia fontossága kapcsán a román szociológus keserűen jegyzi meg, hogy Romániában azért nem lehet tárgyalásos átalakulásról beszélni, mert nem létezett ilyen stratégia. Anastasiu egy másik lapszámban tovább elemzi a közép-európai értelemben vett civil társadalom és a politikai intézmények közötti romániai kapcsolatot (Anastasiu, 1993b). Állítása szerint posztkommunista kontextusban a civil társadalom nem lehet a demokratizálódás egyetlen feltétele. A szerző elsősorban az új politikai osztály felelősségét hangsúlyozza ki, hiszen a politikusokra hárul a társadalom átalakításának mindennapi megvalósítása, nekik kell rendelkezniük olyan társadalmi vízióval, amelyet az új törvényhozás meg is valósíthat. Talán meg lehetne kockáztatni, ezen érvelés forrása abban rejlik, hogy Romániában sokkal inkább elfojtott volt a civil társadalom-szerű képződmények létrejötte, mint a többi volt szocialista országban. Noha a román értelmiségi a kilencvenes évek elején már ismerte a többi országban kibontakozott elméleti és gyakorlati civil társadalmi próbálkozásokat, Romániában az ilyen kezdeményezésekre hivatkozni hiteltelenné vált volna. Így érthető, hogy a politikai, társadalmi átmenetben az alulról jövő kezdeményezések hiányában a politikumnak nagyobb felelősséget szántak.

A román nyilvánosságban is felmerült az a kérdés, hogy hol, inkább falun, vagy inkább városban létezik-e civil társadalom? A román eszmetörténetben érthető módon a falunak mindig egyfajta megváltó, mitikus jelleget kölcsönöztek („az örökkévalóság falun született”²⁸), hiszen az ország lakossága zömében falun élt. A mo-

28 Talán ezt a szállóigévé minősült mondatot parafrázálja Ghiță Ionescu egyik cikkének címe is: Civil társadalom csak városban létezik (Ionescu, 1993)

dernizációt választó és vállaló Romániával szemben, hangsúlyosan mindig megmaradt a másik, rurális Románia. Kérdés tehát az, hogy a jelenleg is rurálisnak tekintett Romániában egyáltalán milyen esélye lehet a civil társadalom kibontakozásának, illetve lehetséges-e a falusi civil társadalom? David A. Kideckel erre a kérdésre azt a frappáns választ adja, hogy Romániában a falusi társadalom halva született, ugyanis a korábban kialakult familizmus és politikai közömbösség tovább él. Ez azt jelenti, hogy a rurális népesség felelőssége nem terjed túl a családi, háztartási kapcsolatokon, akárcsak a Ceaușescu-rendszerben, az 1990 utáni világban is megmaradt egyfajta tartózkodás a politikával szemben (Kideckel, 1993). Vintilă Mihăilescu antropológus ehhez még hozzáteszi, hogy a román falusi közegben egyfajta törzsi alázatosságra emlékeztető, függőségi mentalitással (*mentalitate tributară*) találkozhatunk, amelyet egyrészt a változástól való félelem, másrészt pedig a családfenntartás érdekében, a mindenkori hatalommal szembeni kompromisszum-készség jellemez.²⁹

A mentalitás tematizálása a civil társadalom kérdését kimozdítja a falu-város ellentétpárból. A híres francia antropológus, Claude Karnooh például egyik interjúban kifejti, hogy a románok körében tapasztalható archaikus mentalitás nem csak a falusi népesség körében, hanem városban is tapasztalható (Karnooh, 1994a). A kommunista rendszer alatt az erőltetett iparosítás következtében falvakból városra került (kényszerített) tömeg valójában gyökértelen, identitás nélküli masszát képez, sőt a falusi beállítódást a hatalom csúcsain lévőknél is tapasztalni: „mindig volt valami parasztos ennek az országnak a vezetésében” (Karnooh, 1994:25). Egy 1990 és 1991

---

29 Erről magyarul is olvashatunk. A csíkszeredai Antropológia Műhely 1993/3-as számában, majd később a magyarországi 2000 c. lapban is megjelent Mihăilescu egy idevágó tanulmánya. A román antropológus ezekben kifejti: „Jogaikat, mindenki a magáét és együttesen a közösségét, ki kell csikarniuk ettől a »mástól«, akié a hatalom, és aki maga a hatalom. A nyugalom korszaka az tehát, melyben ezek az egyezkedések megőrzik staus quójukat. Persze a dolgok sokkal bonyolultabbak, a függőségi mechanizmusok azonban a sok évezredes idegen megszállás és hazai uralkodás idején nagyjából újraképződtek, valóságos politikai habitust hozva létre: ezt, amit merészelünk függőségi mentalitásnak nevezni.” (Mihăilescu, 1994:14)

folyamán végzett szociológiai felmérés 1993-ban közölt adatai még részletesebb képet adnak a román poszttotalitárius társadalomban uralkodó mentális sztereotípiákról és beállítódásokról (Mihăilescu, 1993). A kutatás eredményei szerint a románokra a következő 10 legfontosabb beállítódás jellemző: 1. az idegenekkel szembeni ellenérzés, azaz az a hit, hogy azért megy rosszul a románoknak, mert idegen erők ellenük dolgoznak; 2. a hivatalos hírcsatornákkal szembeni nagy bizalom; 3. a politikai cselekvés verbális szintre való zsugorodása; 4. elzárkózás a tényleges politikai tevékenységtől; 5. a politikai paletta téves észlelése (abban az értelemben, hogy a megkérdezettek nem tudtak különbséget tenni a jobboldali és baloldali politikai pártok között); 6. a társadalmi egyenlőség biztosításában való hit; 7. a társadalmi konfliktusoktól való félelem; 8. a piacgazdasággal és a gyökeres társadalmi reformokkal szembeni bizalmatlanság; 9. a paternalista államra való igény; 10. a társadalmi intézményekkel, főképp az új politikai intézményekkel szembeni bizalmatlanság. E felmérés eredményei visszaesengenek más későbbi írásokban is. Stelian Tănase például az évtized közepén a román társadalomban uralkodó három alapvető politikai kultúráról beszél: egyrészt létezik egy autochton-hagyományos kultúra, másrészt találunk egy etatista kultúrát, harmadrészt pedig beazonosítható egyfajta liberális politikai kultúra is (Tănase, 1995). A román elemző szerint azonban a nyilvánosságban és a tényleges politikai praxisban is az első két politikai kultúra uralkodik leginkább.

Ilyen „alapfeltételek” mellett van-e, lehet-e értelme civil társadalomról beszélni? Bármelyik civil társadalom meghatározást is vennénk elő, egyértelművé válna, hogy ilyen beállítódások mellett létrejöttéről beszélni alaptalan alakoskodás volna. Nem véletlen, hogy az 1994-ben megjelent új politológiai lapban, a Polis-ban a civil társadalom gondolata már csak mint utópia jelenik meg. Egy idevágó írás részletesen elemzi a civil társadalom kialakulását megbéklyózó „beteges mentalitás”³⁰ külső és belső okait (Ștefan-Scalat, 1995). A

---

30 A kifejezés szerepelt a már idézett 22. c. lap 1990/1-es számának vezércikkében is.

szerző szerint a román civil társadalom kialakulásának külső okai a társadalom rurális jellege, az állam erőteljes részvétele a társadalmi életben, valamint a kommunista típusú propaganda és képzési rendszer maradványai. A „tömeg” mentális sztereotípiáit magába foglaló belső okok között az elemző kiemeli a paternalista, autoriter beállítódást, a konfliktusok elutasításával társuló passzivitást, a társadalmi részvételre való alkalmatlanságot, és végül egyfajta primitívizmussal jellemezhető „mágikus” gondolkodásra való hajlamot.³¹

Az eddigiekből talán már kiderült, amit e fejezet elején állítottunk: a román nyilvánosságban a civil társadalom eszméje folyamatosan építkezett, ez a konstruálás azonban a tényleges terep sajátosságainak figyelembe vételével történt. A civil társadalom kezdetben itt is politikai szlogen, megváltó fogalomként viselkedett, de a román értelmiség hamar felismerte, hogy mindaz, ami más közép-európai országban sikeres átmenetben csúcsosodott, Romániában nem történhet hasonlóképpen. Akárcsak a magyar nyelvű nyilvánosságban, ebben az esetben is találkozhatunk egyfajta pragmatikus pesszimizmussal.

A szerves fogalmi építkezés, az „ami van”-ra való odafigyelés részének tekinthetjük D. Lőrincz József románul megjelent tanulmányát³² (D. Lőrincz, 1994), valamint a szlovén civil társadalom ellenzékiességéből hatalomba való kerülésének ívét körbejáró Tomaz Mastnak írást is (Mastnak, 1994).

Az 1996-os parlamenti választások eredményeképpen a korábbi ellenzék került hatalomba. Ezt sokan a civil társadalom győzelme-

---

31 Megjegyzendő, hogy a szerző nagy részben Alina Mungiu könyvére támaszkodik (ld. Mungiu, 1994)

32 D. Lőrincz ebben a tanulmányában valójában azt a vitát ismerteti, amely a kisebbségek képviseletéről alakult ki, és többé-kevésbé a magyar nyilvánosságban is megjelent (és tanulmányunk előbbi fejezetében is kitértünk rá): ki képviselheti a magyar kisebbséget, és akik képviselik, milyen ideológia mentén építik fel legitimitásukat? Egységesként kell-e elképzelni a magyar kisebbséget, vagy el kell ismerni a plurális értékek jelenlétét? A vita természetesen elvezetett ahhoz a kérdéshez is, hogy a civil társadalom falun vagy városban maradt-e meg leginkább, illetve hogyan lehetne animálni, generálni a civil társadalmi képződményeket. A szerző végezetül megjegyzi, hogy egy kisebbségi etnikai párt liberális értékek mellett való elköteleződése nem ideológiai választás eredménye, hanem magának a kisebbségi helyzetnek az egyenes következménye.

ként, és vagy a „mi” „ők” feletti diadalaként ünnepelték, vagy a korábban kibékíthetetlennek látszó „mi” és „ők” közötti konszenzus összebéküléseként.³³ A mámor azonban nem tartott sokáig, kiderült, hogy a „mi” politikusai is csak politikusok, tehát pont úgy tévedhetnek, mint elődjeik, sőt az értelmiségi elit hatalom-közelsége még inkább előtérbe hozta e réteg felsőbbrendűségi érzését (Adameşteanu, 1996). Az új román kormány körüli botrányok a civil társadalom diskurzusába egyfajta neopesszimizmusként csapódtak le, hiszen ezek az események beindították a „civil társadalom és a pártok közötti elválást”. A civil társadalom egyre nehezebben értette meg az 1996-ban hatalomra került pártok közötti konfliktusok tétjeit, ezért gyakran konspirációs elméletek gyártásába kezdett, a láthatót valami nem láthatóval magyarázta (Patapievici, 1998a), a hatalomban lévő pártok a civil társadalmat pedig egyre gyakrabban mint kioktatásra szoruló alárendeltet kezdték kezelni (Patapievici, 1998b). Ezt az újfajta kiábrándulást neveztük az előbb neopesszimizmusnak, aminek jogosságát nem kívánjuk részletezni, ám az érvelési mód kapcsán meg kell jegyeznünk egy lényeges elemet. Ez az argumentáció teljesen mellőzi azt a tényt, hogy a civil társadalom egyik lényeges velejárója egyfajta civil kultúra. Itt (és a 22-es lap hasábjain általában) a civil társadalomra való hivatkozás hangsúlyosan értelmiségi jellegű (nagyon gyakoriak az ilyen megfogalmazások: „mi, a civil társadalom”) és valójában a nyugatorientált értelmiségieket és az általuk létrehozott intézményeket jelöli.

Ezt a hangsúlyos értelmiségi jelleget a kilencvenes évek civil társadalmának nyugati szakértői is kihangsúlyozták. Egy, a közép- és kelet-európai országok demokratizálódását vizsgáló összehasonlító kutatás eredményeképpen Romániára vonatkozóan a civil társadalom gyengesége mellett az értelmiségi jelleget találhatjuk meg (Kaldor, 1999). Hosszú távon, egyféleképpen paradox módon, elképzelhető, hogy ez a neopesszimizmus, a civil társadalom magáramaradottsága,

33 A „mi” és „ők” közötti ellentételezés már az 1992-es választásokat megelőző kampányban is pregnánsan felbukkant. Az ebben a kampányban érvényesülő diskurzív stratégiáról részletesen olvashatunk Camelia Beciu tanulmányában (Beciu, 1995).

termékeny is lehet. A már többször kiemelt intellektuális jelleg visszaszorulhat, a politikai kiábrándultság a tényleges társadalom felé irányuló szervezkedő potenciált szabadíthat fel. Ennek jeleit főleg politikai események viszonylatában lehet érzékelni. Az 1999 elején lezajlott „bányászjárás” idején Bukarestben a bányászok fővárosba jövelele ellen nagyméretű felvonulásokat, tüntetéseket szerveztek. E megmozdulások kapcsán Stelian Tănase egy interjúban azt állította, hogy a román civil társadalom egész története két szakaszra oszlik: a fővárosi tüntetések előttre és utánra, ugyanis az akkor szervezett megmozdulások ezúttal nem a hatalom ellenében történtek, hanem bizonyos absztrakt értékek, a hatalom legitimitása, a jogállamiság melletti kiállást jelképezték (Tănase, 1999).

A civil társadalom romániai diskurzusában is megfigyelhető az intézményesülésre való hajlam, illetve az ilyen érdekelttségű empirikus kutatások beindítása. A Sfera Politicii-ban „Civil társadalom” címmel rendszeresen jelenik meg rovat, amelyben olyan (a civil társadalom eszméjéhez képest) részkérdéseket taglanak, mint például a stabil demokrácia kialakulása (Aranyosi, 1997), a román egyetemi szféra válsága (Leahu, 1998), vagy az értelmiség politikához való viszonya (Mungiu-Pippidi, 1997). A lapban továbbra is találunk a civil társadalom fogalmát tisztázni kívánó elméleti írásokat, amelyek vagy a korábbiakban már több szempontból ismerttetett civil társadalom közép-európai fogalmát elevenítik fel (Lăzăroiu, 1997; Mateescu, 1999), vagy a civil társadalom romániai kibontakozásának esélyét elemzik. Egy idevágó írás 1999-ben jelent meg, amelyben a szerző kifejti, hogy a román politikai rendszer demokratizálódásában a civil társadalom nem játszott semmilyen szerepet. Ilyen szerepet csak akkor tölthet majd be, ha a civil társadalmon belül a „civis”, a polgári elem kerül előtérbe, hiszen az 1989 után létrejött civil szerveződések jó része nemcsak hogy nem polgári értékeket forgalmaznak, hanem nagyon gyakran éppen antidemokratikus meggyőződésről tanúskodnak (Greco, 1999). Látható, hogy itt román adaptációban felbukkan az a bevezetőnkben már leírt gondolat, hogy nem kell

minden civil szervezetet feltétlenül a civil társadalom részének tekintünk (ld. a 12. számú lábjegyzet).

A magyar nyelvű sajtóban 1995 végére helyezett empirikus fordulat (a civil társadalom, vagy szerveződések konkrét szociológiai vizsgálata), a román nyilvánosságban 1997-re tehető. A Sfera Politicii két lapszámában is közöl empirikus kutatás alapján készült beszámolót. Az egyik a nonprofit szektor lakosság általi támogatottságát vizsgálja (Șăulean, 1997a). Az adatok szerint 1989–1996 között a lakosság mintegy 10 százaléka (kb. 1,8 millió személy) alapító tagja valamilyen szervezetnek, 200 000 személy közvetlenül is részt vett valamilyen civil szervezet létrehozásában, ezek zöme pedig férfi. Érdekes azonban, hogy a civil szervezeteket (pénzügyileg és másképp is) támogatók elsősorban 30-35 év közötti, házas, elemi és középfokú végzettséggel rendelkező nők sorából kerülnek ki. Șăulean végül megjegyzi, hogy a nonprofit szektor támogatása végül szoros kapcsolatot mutat egyrészt a román társadalomban uralkodó tradicionális mentalitással, másrészt pedig a gazdasági helyzettel. A másik empirikus vizsgálat alapján készült tanulmány témája az egyesületi hajlandósággal szembeni beállítódások feltérképezése (Șăulean, 1997b). A szerző eredményei szerint a szervezeti tagsággal rendelkezők az individuális életstratégiák mellett a kormányzati tényezők fontosságát emelik ki, míg a civil szervezeteken kívüli személyek, paradox módon, a minimális állam mellett voksolnak, mert nem hisznek az állam minden irányú gondviselésében. A román szociológus nem fejt ki, de az általa érzékelt paradoxon éppen azt jelzi, hogy Romániában azért hoznak létre civil szervezeteket, hogy individuális előnyökre formálisan szert tegyenek, és ehhez még a kormányzat segítségét is elvárják.³⁴

Ebben a fejezetben már többször említettük, hogy a román nyilvánosságban a civil társadalom eszméjének kibontakozása pragmatikusan építkező vonalat követett. E sorozat részének tekinthetjük – igaz, szűkebb értelemben nem vonatkozik tanulmányunk címéhez –

³⁴ Itt elfogadjuk az RMDSZ állam az államban státusát, ez a mozzanat talán a magyar kisebbség vonatkozásában is érvényes.

a civil társadalom taglalását az 1999-ben megjelent alternatív tankönyvekben. Ezekben a tankönyvekben a civil társadalomra adott definíciók elsősorban az emberi jogok védelmezését és a szabad társulások, kezdeményezések fontosságát emelik ki. Ezekben a tankönyv-fejezetekben is tetten érhetjük a civil társadalom értelmiségi felhangjait, ugyanis bizonyos ismert polgári emberjogi szervezeteken kívül másokról nem történik említés. Míg a román sajtónyilvánosságban a civil társadalom gondolatiságához hozzátapad a közép-európai-ság gondolata, ezekben a könyvekben ez a dimenzió teljesen hiányzik.³⁵ Azonban a civil társadalomnak mint a demokratikus berendezkedésbe való átmenet szükségszerű feltételeként való tálalása, nyilvánvalóan kezdeti pozitívumként értelmezhető. Ily módon, ennek a kilencvenes évek elején (újra)felfedezett, jobbára értelmiségi diskurzusnak középiskolai szinten való lehorgonyzása középtávon talán mentalitásbeli változásokat is eredményezhet.

Röviden összefoglalva e fejezetben leírtakat, elmondhatjuk, hogy a fogalom hangsúlyosan közép-európai szerzőkre támaszkodva vount be a román nyilvánosságba. Kezdetben itt is találhattunk fogalmi találgatásokat, de mégiscsak beazonosítható a diskurzus mainstreamje. A fősodor azokra a jórészt közép-európai szerzőkre támaszkodik, akik méltán tekinthetők a civil társadalmi kánon részének (Havel, Michnik, Kuron, Konrád, Kolakowski, Haraszti, Gellner stb.). Talán a Ceaușescu-féle diktatúra totális elnyomásra való törekvésének tudható be, hogy az 1989 utáni román sajtóban a civil társadalom eszméje hirtelen és erőteljes virágzásnak indult. Ezt az intenzivitást azonban a román értelmiségi elit folyamatosan kézben tartotta, a diskurzus ezért nem folyhatott szét sem a társadalomban, sem a fogalmi megközelítések szintjén. A folyamat egyenes következménye a civil társadalom gyengesége és hangsúlyos értelmiségi jellege.

A diskurzus folyamán itt is felbukkant a falu/város ellentét, azonban ez összefonódott a román mentalitás sajátosságainak szemrevé-

³⁵ A tankönyvek szerzői gárdáját és a téma másabb megközelítését megtalálhatjuk Gabriel Andreescu egyik cikkében (Andreescu, 1999).

telezésével. A szerzők zöme kihangsúlyozta a román mentalitás tradicionális, rurális, autoriter, totalitarizmust elfogadó jellegét, a gondoskodó apa szükségére való beállítódást. Itt felmerült a kérdés, ilyen alapból kiindulva lehetséges-e egyáltalán civil társadalom kiépítéséről beszélni. A civil társadalom eszméje a román nyilvánosságban továbbá hangsúlyosan összeolvad az emberi jogok, a jogállamiság védelmezésével, ez pedig erőteljes politikumra való odafigyeléssel jár (nem véletlen, hogy különböző politikai események kapcsán gyakran olvashatunk „a civil társadalom” nevében megfogalmazott felhívásokat).

1997-re tehetjük a civil társadalom vizsgálatának empirikus fordulatát, azonban ez a gyakorlati vizsgálódás nem zárta el a fogalom tisztázására igyekvő szándékokat. A civil társadalom „reifikációjának” tekinthetjük továbbá a téma rendszeres taglalását a szakfolyóiratokban, megjelenését a középiskolai tankönyvekben, illetve ilyen irányú folyóiratok, kiadványok és orgánumok³⁶ létrehozását, és nem utolsósorban a közel tízezer civil szervezet³⁷ bejegyzését is.

3. Összehasonlító összefoglalás

A civil társadalom eszméje a magyar sajtóban több forrásból táplálkozik, a fogalom kialakításában nagy szerepe van a magyarországi kiadványoknak. Ez természetesen egyfajta közép-európaiság centrikusságot kölcsönöz, a román nyilvánosságban azonban ez a közép-európaiság mégis egységesebben jelenik meg, és határozott intellektuális jellegén túl, elsősorban az emberi jogok, a jogállamiság védelmét foglalja magába. A magyar nyilvánosságban nagyobb teret kap az autochton értelmezések dimenziója, ezért a fogalom gyakran egyszerűen csak a magyar kisebbségre, vagy a magyar közösségre

36 Lásd például az interaktív *Voluntar* című lapot, amely heti rendszerességgel közli a nonprofit szektor legfontosabb híreit, vagy az ACCES nevű információs központ honlapját (mindkettő elérhető a <http://www.fdsc.ro/ACCES> internetes címen).

37 Ez az adat a Ioan Scurtu és csapata által kiadott iskolai tankönyvben szerepel (Scurtu, et al., 1999).

vonatkozik. Mindkét nyilvánosságban előfordul a civil társadalom demokratikus berendezkedés szempontjából való fontossága, illetve a civil társadalomnak mint olyan létrehozásának a lehetetlensége, utópisztikus jellege. Ez utóbbi gondolat köré szerveződő attitűd szintjén azonban árnyalatnyi különbség tapasztalható: a magyar sajtóban ennek a lehetetlenségnek a belátása időben hamarabb felbukkant, mint a román nyilvánosságban, azonban ehhez rögtön hozzátársult az úgynevezett „a civil társadalom animálásának” elmélete.

A román nyilvánosságban a civil társadalommal szembeni pesszimizmus fokozatosan érlelődött, okát elsősorban a román társadalomban továbbra is jelen lévő ruralitással, és az ezzel járó, illetve ezt tápláló mentalitással magyarázták, míg a magyar sajtóban a falu gyakran úgy jelent meg, mint a civil társadalom „melegágya”. A román sajtóban fokozatosan felgyülemlett pesszimizmust megtörték az 1996-os választások eredményei, rövid eufória után azonban újra felütötte fejét az általunk neopesszimizmusnak nevezett jelenség. A civil társadalom román nyilvánosságban való reprezentációja, talán az előbbiekből is kiderült, sokkal inkább politikumhoz kötött, mint a magyar nyelvű. A romániai magyarság érdekképviseleti szervezete is tematizálódik a civil társadalom kapcsán, de a civil társadalom kialakulására, lehetőségére való reflexiókat nem befolyásolják aktuális politikai események.

A fogalomhasználat szintjén hasonlóságként foghatjuk fel a többes szám első személy használatát, azonban míg ez a diskurzív stratégia magyarul a kulturális, politikai elit egységes kisebbség- (vagy nép-, vagy civil társadalom) képét jelenti, addig a román nyilvánosságban a mihez ellentételezve mindig társul az ők, azaz a hatalombeliek világa. Azt is mondhatnánk, a civil társadalom magyarul valaki(k)ért, míg románul valami ellen fogalmazódik meg.

A diskurzus mindkét nyelvében beazonosítottunk egyfajta empirikus fordulatot, a civil társadalom operacionalizálásának időszakát. Az időbeli eltéréseken túl (románul 1997-ben, magyarul 1995 végén állt be ez a fordulat) azonban lényeges különbség, hogy míg a román kutatás a „társulások világát” célozta meg, ilyen irányú attitűdöket

vizsgált, addig a magyar nyilvánosságban a civil szférának tekintett intézményeket vették górcső alá. Természetesen két kutatás témájából nem lehet messzemenő tanulságokat levonni, azt azonban meg lehet kockáztatni, hogy románul arra voltak kíváncsiak „mi van amögött, ami van, vagy lehetne”, míg a magyar kutakodó tekintet elsősorban a közösség, az „ami, van” összeírására törekedett elsősorban. Talán ezekben az operacionalizálásokban is visszacseng a civil társadalom helyenként nyelvfüggő értelmezése (nevezetesen az, hogy magyarul sokszor csak a kisebbségi közösséget értik alatta).

Felhasznált irodalom

- *** Redacția: Ce vrem. In: Sfera Politicii 1992/1 3.
- *** Restaurarea societății civile. In: 22 1990/44
- ***Declarația de constituire a GDS. In: 22 1990/1
- Adameșteanu, Gabriela 1996 O trăsătură ne-europeană. In: 22 1996/49
- Anastasiu, Călin 1993a Societate civilă vs. stat. In: Sfera Politicii 1993/2 23.
- Anastasiu, Călin 1993b Societatea civilă și instituțiile politice. In: Sfera Politicii 1993/4. 12–13.
- Andorka Rudolf 1995 A civil társadalom fogalmának definíciója és használhatósága a kelet-közép-európai társadalmak elemzésében. In: Korunk 1995/5. 14–18.
- Andrescu, Gabriel 1999 Rezistență, drepturile omului și societatea civilă în manualele de istorie de clasa a XII-a. In: 22 1999/42 8.
- Aranyosi István Albert 1997 Drumul către democrația stabilă. In: Sfera Politicii 1997/53. 32–34.
- Arató András 1999 Civil társadalom, forradalom és alkotmány. Budapest, Új Mandátum
- Arato, Andrew 1992 Forradalom, civil társadalom és demokrácia. In: Korunk 1992/9. 66–71.
- Bíró A. Zoltán 1990 Intézmény – képviselet – civil társadalom. In: Átmentek 1990/1 5-19 (A tanulmányhoz hozzászóltak: Gáll Ernő, Veress Károly, D. Lőrincz József, Magyar Vincze Enikő, Magyar Nándor László)
- Bíró A. Zoltán 1998a Intézményesedési folyamatok a romániai magyar társadalomban 1989–1995 között. In: Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról, Csíkszereda, Pro-Print 15–48.
- Bíró Béla 1999 Képzelt és valódi közösségek. In: A Hét: 1999/23.
- Bakk Miklós 1992 A civil társadalom tündöklése és bukása. In: A Hét 1992/42.

- Bakk Miklós 1993 Civil szféra, társadalmi integráció, konfliktuskezelés. Beszélgetés Bognár László közgazdással In: A Hét 1993/20.
- Bakk Miklós 1998 Állam és társadalom. In: A Hét 1998/46.
- Bakk-Horváth-Salat 1999 A 2000. év küszöbén. Politika és kisebbségi magyar társadalom Romániában. In: A Hét 1999/19.
- Beciu, Camelia 1995 Reconstrucția discursivă a campaniei electorale din România '92. Discursul presei. In: Revista de cercetări sociale 1995/4 48–71.
- Bellah, Robert D. 1967 Civil Religion in America. In: Daedalus, 96. vol. 1–21.
- Biró A. Zoltán 1998 A kisebbségi civil társadalom építéséhez. In: Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról, Csíkszereda, Pro-Print 179–186.
- Bodó Barna 1999 Civil tudomány. In: A Hét 1999/7
- Cs. Gyimesi Éva 1998 Vázlatok egy szellemi körképhez. In: Cs. Gyimesi Éva Colloquium Transsylvanicum. Marosvásárhely, Mentor 32–66.
- Csizmadia Ervin 1989 Milyen civil társadalom van és milyen nincs Magyarországon? In: Kritika 1989/5. 5–7.
- D. Lőrincz József 1994 Construirea societății civile: pe baze naționale sau științifice – o polemică în cultura maghiară din România. In: Polis 1994/1 123–131.
- D. Lőrincz József 1998 A civil társadalom fogalma. In: Regio 1998/3 102–104.
- Dahrendorf, Ralf 1990 Reflections on the revolution in Europe. London, Chatto and Windus.
- Fábián Ernő 1993a Az autonóm társadalomszerveződés előzményei. Meditáció a pre-civil társadalomról Erdélyben 1. In: A Hét 1993/24 5.
- Fábián Ernő 1993b Az autonóm társadalomszerveződés előzményei. Meditáció a pre-civil társadalomról Erdélyben 2. In: A Hét 1993/25. 4–5.
- Fricz Tamás 1989 Van vagy nincs civil társadalom Magyarországon? In: Kritika 1989/2. 2–3.
- Giddens, Anthony 1990 The Consequences of Modernity. Polity Press
- Greuc, Răzvan 1999 Societatea civilă și democratizarea politică. In: Sfera Politicii 1999/73,74. 33–37.
- Havel, Václav 1988 Letters to Olga. New York, Knopf
- Hoffman, Oscar 1991 Societatea civilă și cea politică în procesul tranziției în România. In: Sociologie Românească 1991/3-4. 137–146.
- Horváth István–Deák-Sala Zsolt 1995 A romániai magyar egyesületek és alapítványok szociológiai leírása. In: Korunk 1995/11. 23–57.
- Ionescu, Ghiță 1993 Societatea civilă este numai la oraș. In: Expres 1993/20
- Ionescu, Liana 1994 Partidul Alianței Civice In: Sfera Politicii 1994/16 8-9.
- K.S.J. 1992 A civil társadalom esélye – aknatűzben. In: Korunk 1992/9 66-67

- Kaldor, Mary 1998 Transznacionális civil társadalom. In: Miszlivetz Ferenc (szerk.) Közép-Európai változások. Társadalmi folyamatok és stratégiák. Szombathely, Savaria University Press, 115–138.
- Kaldor, Mary–Vejvoda, Ivan (ed.) 1999 Democratization in Central and Eastern Europe. London and New York.
- Karnooh, Claude 1994 Români – tipologie și mentalități. București, Humanitas
- Karnooh, Claude 1994a Ar trebui reconstruite elitele rurale – interviu cu Claude Karnooh. In: Sfera Politicii 1994/15.
- Kideckel, David A 1993 Populația rurală și autoritatea în noua Românie. In: Sfera Politicii 1993/6. 3–5.
- Kötő József 1995 Az elmúlt öt év dilemmái. In: Korunk 1995/11. 13–18.
- Kötő József 1999 A romániai magyar civil szervezetek működési feltételei. In: A Hét 1999/5. 3–4.
- Kötő József 1999 A romániai magyar szervezetek működési feltételei In: A Hét 1999/5. 3–4.
- Lăzăroiu, Andra 1997 De la etos la telos. In: Sfera Politicii 1997/55 40–43.
- Leahu, 1998 Criza universității românești. In: Sfera Politicii 1998/56 16–18
- Magyari Nándor László–Bodó Julianna 1990 Helyi társadalom – helyi hatalom. Beszélgetés A. Gergely András politológussal. In: A Hét 1990/41–42.
- Magyari Nándor László 1990 Civil társadalom: utópia vagy realitás? In: A Hét 1990/26 11.
- Magyari Nándor László 1995 Civil társadalom, vagy amit akartok. In: Korunk 1995/11. 58–68
- Magyari Tivadar 1996 Civil média. A romániai magyar szervezetek időszakos kiadványai. In: Korunk 1996/1. 106–115.
- Mastnak, Tomaz 1994 Societatea civilă în Slovenia: de la opoziție la putere. In: Polis 1994/1. 102–115
- Mateescu, Oana 1999 Societatea civilă – o validare relativă? In: Sfera Politicii 1999/68. 61–62.
- Matei, Liviu 1992 A civil társadalom paradoxonai és esélyei Romániában. In: Korunk 1992/9. 3–4.
- Michnik, Adam 1985 Letters from the Prison and Other Essays. Berkeley and Los Angeles, University of California Press
- Michnik, Adam 1993 Un nou evoluționism. In: Sfera Politicii 1993/2 23–25.
- Mihăilescu, Ioan 1993 Stereotipuri mentale și atitudinale în România posttotalitară. In: Sfera Politicii 1993/7. 22–23.
- Mihăilescu, Vintilă 1994 Hol vannak a régi barbárok? In: 2000 1994/7 13–18.
- Miszlivetz Ferenc–Jensen, Jody 1998 A civil társadalom metamorfózisa: 1988–1999. In: Miszlivetz Ferenc (szerk.) Közép-Európai változások. Társadalmi folyamatok és stratégiák. Szombathely, Savaria University Press, 141–169.

- Mungiu, Alina 1994 Români după '89 – istoria unei neînțelegeri. București, Humanitas.
- Mungiu-Pippidi, 1997 Intelectuali ca actori politici în Europa de Est – cazul României. In: Sfera Politicii 1997/52, 53
- Nagy Olga 1992 A paraszti polgárosulás erdélyi sajátosságai. In: Korunk 1992/9. 77–82
- Opreșcu, Dan 1993 Értékes útmutatások 1–4. In: A Hét 1993/35, 36, 37, 38.
- Patapievici, H-R. 1998a În căutarea motivelor crizei. In: 22 1998/5.
- Patapievici, H-R. 1998b Partidele și societatea: un divorț. In: 22 1998/7.
- Pavel, Dan 1990 Civil társadalom és társadalmi szerződés. In: A Hét 1990/27 11.
- Rostás Zoltán 1990 Könyvkultúra a civil társadalomban. Beszélgetés Zöld Ferenccel, a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesületének elnökével. In: A Hét 1990/30.
- Salat Levente 1995 Romániai magyar civil társadalom? In: Korunk 1995/11 3–6.
- Scurtu, Ioan et al. 1999 Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi. Manual pentru clasa a XII-a. București, Petron.
- Seligman, Adam B. 1992 A civil társadalom, a bizalom és a szolidaritás. In: Korunk 1992/9. 40–49.
- Seligman, Adam B. 1997 A civil társadalom eszméje. Kávé Kiadó
- Șăulean, Daniel 1997a Susținerea de către populație a sectorului nonprofit. In: Sfera Politicii 1997/46. 20–24
- Șăulean, Daniel 1997b Filantropie și asociaționalism la români. In: Sfera Politicii 1997/51. 25–31.
- Ștefan-Scalat, Laurențiu 1995 Societatea civilă românească – o utopie? „Popor” și elite intelectuale la începutul anilor '90. In: Polis 1995/4. 161–182
- Tănase, Stelian 1995 Trei culturi. In: Sfera Politicii 1995/28.
- Tănase, Stelian 1999 În Europa de Est democrația nu este un proces ireversibil. Interviu realizat de Raluca Mărculescu. In: 22 1999/9 12–13.
- Tismăneanu, Vladimir 1991 Societatea civilă, pluralism și viitorul Europei Centrale și de Est. In: 22 1991/46, 47 (Magyarul: Civil társadalom, pluralizmus és Közép-Kelet-Európa jövője. In: A Hét 1991/51).
- Tismăneanu, Vladimir 1997 Reinventarea politicului. Europa Răsăriteană de la Stalin la Havel. Iași, Polirom.
- Veress Károly 1990 Kisebbségi lét és civil társadalom. In: A Hét 1990/30.
- Veress Károly 1990a Beszélgetés a civil társadalomról. In: Európai Idő 1990/38–39.
- Voicu, George 1992 Societatea civilă și partidele politice. In: Sfera Politicii 1992/1 4.
- Walzer, Michael 1995 A civil társadalom fogalma – részletek In: Korunk 1995/11 7–12.